

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧОРНОМОРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ

КАГАНОВ Юрій Олегович

УДК 94(477) «1953/1991»

**КОНСТРУЮВАННЯ «РАДЯНСЬКОЇ ЛЮДИНИ»
(1953–1991): УКРАЇНСЬКА ВЕРСІЯ**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Миколаїв, 2019

Дисертацією є монографія.

Роботу виконано на кафедрі новітньої історії України Запорізького національного університету Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор
ТУРЧЕНКО Федір Григорович,
Запорізький національний університет,
завідувач кафедри новітньої історії України

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
ДАНИЛЕНКО Віктор Михайлович,
Інститут історії України НАН України,
завідувач відділу історії України
другої половини ХХ століття

доктор історичних наук, доцент,
БАБЕНКО Людмила Леонідівна,
Полтавський національний педагогічний
університет імені В.Г. Короленка,
завідувач кафедри історії України

доктор історичних наук, професор
КАПУСТЯН Ганна Тимофіївна,
Кременчуцький національний університет
імені Михайла Остроградського,
професор кафедри теорії, історії держави та права

Захист відбудеться 04 жовтня 2019 р. об 11 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 38.053.02 у Чорноморському національному університеті імені Петра Могили за адресою: 54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10, зала засідань вченої ради.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Чорноморського національного університету імені Петра Могили за адресою: 54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.

Автореферат розісланий «04» вересня 2019 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т.Є. Богданова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність проблеми. Виховання «радянської людини», а у контексті цього – формування «нової історичної спільності людей – радянського народу» вважалося в СРСР одним з найважливіших чинників перетворення суспільства при переході від капіталізму до соціалізму, а потім його подальшого розвитку від соціалізму до комунізму. Цей процес характеризувався як невід’ємна складова боротьби за соціалізм і комунізм, які, як передбачалося, неможливі без глибокої зміни свідомості людей, їхніх поглядів і вчинків. Експеримент з виховання «нової людини» мав всеохопний характер і продовжувався протягом усього життя радянського громадянина.

У сучасній гуманітаристиці зростає інтерес до феномену «радянської людини», що вимагає від науковців його наповнення, на протипагу саркастичному змісту дефініції «*homo sovieticus*», глибинним осмисленням витоків і генези формування «радянської людини» в конкретно-історичних суспільно-політичних умовах, зокрема в реаліях радянської України 1953–1991 рр.

Комплекс інструментів і чинників соціалізації людини, що прямо чи латентно здійснювали вплив на творення «радянської людини», є багатоплановим. У монографії фокус дослідницької уваги зосереджено на таких трьох блоках факторів, як: освіта (загальноосвітні школи, професійно-технічні заклади та виші); засоби масової інформації (преса, радіо, телебачення); соціокультурні аспекти (мовні практики, політичні анекдоти, кіно, музика, свята і обряди).

В основі авторської позиції – усвідомлення багатоплановості чинників, що справляли вплив на конструювання «радянської людини», та їх обмежене включення у фокус дослідження. Поза нашою увагою залишились значні масиви сюжетів з історії повсякдення, історичної пам’яті, комеморативних практик, окремих галузей культури й мистецтва, релігійного життя, інших аспектів.

Ап’рорно ми виходимо з відсутності універсального набору інститутів та агентів соціалізації. Як зауважує Ігор Кон, «множинність інститутів соціалізації, що не складаються в жорстку ієрархічну систему і розвиваються за своїми власними законами, є властивістю будь-якого складного індустріального суспільства». Широкий хронологічний обшир дослідження актуалізує цю думку відомого вченого. Водночас маємо сподівання, що представлений емпіричний матеріал та його аналітична інтерпретація дозволяють з достатньою достовірністю і рельєфністю сформулювати українську версію експерименту з конструювання «радянської людини» у другій половині ХХ ст.

Успішність цього проекту розглядається через дихотомію «деклароване – реальне», відповідно через вивчення діапазону реакцій суспільства та окремих осіб на радянську ідеологізацію. При цьому наводяться приклади інакомислення як здебільшого стихійні, індивідуальні, без інституційного оформлення в дисидентський рух, який є окремим аспектом проблеми.

Актуальність звернення до проблематики продиктована не тільки академічним інтересом, а й реаліями стану сучасного українського суспільства, яке продовжує відчувати наслідки конструювання «*homo sovieticus*»: як безпосередні, так і опосередковані. До прямих наслідків творення «радянської людини» варто віднести живучість комуністичного міфу. Згідно з соціологічними опитуваннями, проведеними Центром Разумкова та групою «Рейтинг», у 2017 р. близько 30 % українців ностальгували за СРСР. Це відбивається в їхніх політичних симпатіях і культурних практиках, сповільнюючи процеси формування української політичної нації та консервуючи колоніальний синдром. Дослідження показують поступове згасання ностальгії за «комунізмом», що пов’язане зі зміною поколінь та поширенням демократичних цінностей. Величезну роль у цьому процесі відіграють наукові дослідження, які реконструюють ідеалізований образ СРСР та відтворюють реалії соціалізму в їхньому протиріччі.

Для дієвої протидії інформаційній агресії, деконструкції антиукраїнських історичних міфів, імплантованих до суспільної свідомості радянською та російською пропагандою, необхідні аргументи, базовані на системі координат української історичної науки.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до планів держбюджетних наукових робіт молодих учених Запорізького національного університету «Пропаганда та суспільна свідомість на Півдні і Сході України (1930-ті – поч. ХХІ ст.)» (№ держреєстрації 0119U000225); «Регіональні ідентичності Півдня і Сходу України в контексті сучасної російсько-української війни» (№ держреєстрації 0116U006967).

Об'єктом дослідження є «радянська людина» як соціоісторичний феномен та ідеологічний концепт.

Предмет дослідження – комплекс чинників конструювання «радянської людини» в суспільно-політичних умовах радянської України 1953–1991 рр.

Метою роботи є комплексний історичний аналіз основних інститутів, агентів, механізмів, форм і особливостей конструювання «радянської людини» в контексті ідеологічної ситуації в УРСР 1953–1991 рр.

У роботі постулюються такі **дослідницькі завдання**:

- охарактеризувати радянський, дисидентський, український, російський, західно- і центральносхідноєвропейський та американський дискурси в історіографії «радянської людини»;
- здійснити теоретичну концептуалізацію феномену «радянської людини»;
- вивчити механізми, масштаби і результати виконання школою радянської України державної «місії» виховання «нової людини»;
- охарактеризувати прояви, форми та мотиви т.зв. «антирадянської поведінки» школярів України, а також методи реагування на цю поведінку органів КДБ;
- проаналізувати дієвість ідейно-виховних заходів, зміст навчального процесу, трудового виховання, роль русифікаційних процесів у системі вищої школи України;
- дослідити окремі прояви нонконформізму з боку студентської молоді й учнів професійно-технічних закладів та визначити їх місце у формуванні і підтримці «ідейно-політичної єдності» радянського суспільства й конструюванні «радянської людини»;
- визначити роль преси як засобу ідеологічної політики, її вплив на формування свідомості, позиції, моральних і ціннісних імперативів громадян;
- розкрити феномен трансляції українським радіо культурних кодів в умовах державної ідеології;
- показати феномени «радіохуліганства» і «ворожих голосів» як приклад каналу проникнення «антирадянської» інформації та явище контрпропаганди в радянській Україні;
- окреслити роль радянського телебачення в системі ідеологічних впливів на конструювання «радянської людини» в Україні;
- з'ясувати взаємозв'язок мови та ідеології через вивчення особливостей радянських мовних практик;
- висвітлити вплив неофіційної сфери культури на деформації образу «радянської людини» крізь призму політичних анекдотів;
- дослідити роль і місце радянської музики та пісні в контексті формування свідомості й національної ідентичності та зародження нонконформізму;
- проаналізувати значення радянського кіно для програмування архетипів «радянської людини»;
- продемонструвати експерименти з трансформації автентичної святково-обрядової культури в умовах соціалістичної дійсності.

Наукова новизна одержаних результатів визначена постановкою проблеми,

комплексним підходом до її вирішення, новими обґрунтованими положеннями, що розв'язують важливу проблему в історичній галузі науки.

Вперше у вітчизняній історіографії здійснено комплексний історичний аналіз феномену «радянської людини» крізь призму основних чинників її конструювання в умовах радянської України 1953–1991 рр.

«Українську версію» проекту з конструювання ідентичності «нової радянської людини» представлено на основі інтерпретації вперше залучених до наукового обігу архівних матеріалів центральних, галузевих, обласних і приватних архівів, проведених автором інтерв'ювань, з використанням сучасного теоретико-методологічного інструментарію.

Здійснено теоретичну концептуалізацію феномену «радянської людини» через аналіз радянського, дисидентського, західно- і центральносхідноєвропейського, американського, російського й українського історіографічних дискурсів і верифікацію теорій тоталітаризму, індустріального суспільства, авторитарної особистості, масової культури.

Визначено особливості сприйняття ідейно-політичних заходів у шкільній системі через категорії формалізму, ритуалу, окомиллювання і способи відтворення цінностей як подвійної моралі та лояльності.

Обґрунтовано радянську шкільну модель як гнучку тактику взаємних компромісів між дотриманням «правильної» поведінки і можливістю певної свободи особистості, між декларованими ідеалами та реальною практикою життя.

Реконструйовано на матеріалах КДБ УРСР форми «антирадянської» поведінки школярів і студентів, зокрема розповсюдження листівок, надписи на будівлях і парканах, анонімні листи, спів українських пісень, читання «буржуазної» літератури і прослуховування «ворожих голосів», засудження зовнішньої політики СРСР, вивішування української символіки, стиляжництво, належність до релігійних громад (сектантство), зривання або паплюження портретів вождів та наочної агітації, створення несанкціонованих владою організацій, клубів, гуртків.

На конкретних прикладах спростовано бінарну модель суспільства радянської України з поділом населення на прихильників системи та дисидентів.

Через категорію «різномислення» здійснено інтерпретації множинних мотивацій студентської молоді: віри в комуністичні ідеали й цінності; прагнення розібратись у причинах невідповідностей між декларованим і фактичним станом речей в економіці, політиці, соціальній і культурній сферах; пропонування шляхів реформування системи, однак у рамках існуючої політичної моделі; висування радикальних ідей суверенізації, повалення існуючого ладу, силового шляху досягнення мети.

Комплексно досліджено механізми, масштаби і специфіку впливу ЗМІ на конструювання архетипів «радянської людини» в Україні.

Уточнено роль радянської преси в конструюванні масової суспільної свідомості тоталітарного зразка через догматизацію, нівелювання вміння і потреби критичного мислення, вихолощення національної ідентичності.

Доведено значення Українського радіо щодо формування спільної української ідентичності радянського зразка та інтеграції населення різних регіонів України в єдиний амбівалентний соціально-політичний організм.

Поглиблено розуміння феноменів «радіохуліганства» та «ворожих голосів» в Україні в контексті провалу ідеї ізоляції «радянської людини» від глобального інформаційного простору.

За допомогою метафори «останкінського шприца» уточнено підпорядковану роль українського телебачення, його значення у творенні «радянської людини» як «російської людини»; визначено впливи телевізійного мовлення на формування амбівалентної свідомості громадян в умовах «культурної травми» доби «перебудови».

Висвітлено способи індоктринації радянської ідентичності через кінематограф на тлі

боротьби принципів соцреалізму та українських образів; визначення ідеологічних, інституційних, творчих, репертуарних особливостей розвитку вітчизняного кіно.

Дістало подальший розвиток вивчення, з історичних позицій, радянських мовних практик та «мовного опору».

Розширено розуміння радянського політичного анекдоту як форми самозахисту та повсякденного спротиву ідеологічній та культурній уніфікації суспільства.

Здійснено порівняльний аналіз повсякденного та офіційно-пропагандистського сприйняття радянської музики та існування бардівської пісні і рок-музики як елементів контркультури.

Відтворено експерименти з впровадження святково-обрядової культури в Україні як балансування радянського і народного, директивно насадженого і вкоріненого, офіційного і сімейно-особистісного.

Доведено утопічність задуму та амбівалентні результати реалізації комуністичного проекту з конструювання «радянської людини» в Україні у другій половині ХХ ст.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1953–1991 рр. Нижня хронологічна межа обумовлена початком епохи десталінізації як новим етапом в ідеологічному експерименті з конструювання «радянської людини». Верхня межа пов'язана з дезінтеграцією СРСР і здобуттям Україною незалежності.

Територіальні рамки охоплюють територію УРСР в адміністративних межах 1953–1991 рр.

Джерельну основу дослідження становить комплекс писемних, усних та зображальних матеріалів, класифікованих за способом кодування та відтворення інформації.

Писемні неопубліковані джерела представлені матеріалами фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України); державних архівів Вінницької, Дніпропетровської, Запорізької, Львівської, Миколаївської, Одеської, Сумської, Тернопільської, Херсонської, Хмельницької областей, Музею-архіву та документаційного центру українського самвидаву «Смолоскип»; приватних архівів Зої Каткової, Галини Лазаревої, Федора Турченка.

Зняття грифів зі значної кількості документів КДБ та уможливлення в нинішніх умовах отримання доступу до першоджерел у ГДА СБУ відкриває дослідникам суттєві резерви для заповнення фактографічних лакун та на цій підставі нових інтерпретацій багатьох суспільно-політичних процесів. Водночас розсекречені документи КДБ являють собою здебільшого аналітичні та узагальнювальні матеріали спецповідомлень і донесень КДБ до ЦК Компартії України і не можуть замінити протоколів допитів безпосередніх учасників подій, які часто залишаються недоступними науковцям. З огляду на цю обставину, а також враховуючи методи фальшування, приписування та імітації гучних справ з боку КДБ, документи органів держбезпеки потребують не менш уважного критичного аналізу, аніж матеріали іншого походження. Прагнучи здійснити верифікацію обставин справ, автор використав можливості усного інтерв'ювання безпосередніх учасників подій, які є фігурантами справ, описаних у документах КДБ: Євгена Гаєва (м. Київ), Михайла Добрусина (Каліфорнія, США), Віктора Дядьковича (м. Надвірна, Івано-Франківська обл.), Леоніда Когана (м. Любек, Німеччина), Віктора Криливця (м. Нікополь, Дніпропетровська обл.), Михайла Романишина (м. Тернопіль), Адама Рудчика (м. Київ), Геннадія Семенова (м. Запоріжжя), Олександра Ситницького (Каліфорнія, США), Віктора Чигрина (АР Крим). Інтерв'ю проливають світло на достовірність, повноту інформації КДБ, обставини, мотиви вчинення тих чи інших дій.

Масив усних джерел становлять також проведені автором упродовж 2012–2019 рр. інтерв'ю: з діячами українського національного руху, дисидентами Василем Овсієнком, Євгеном Захаровим, Мирославом Мариновичем, Олесем Шевченком, Іваном Макаром; співробітниками Національної суспільної телерадіокомпанії України – головним редактором Христіною Стебельською, завідувачем Музею телебачення Ларисою Богдановою, режисерами Тетяною Міллер, Олександром Косяченком, спортивним коментатором Сергієм Савелієм; керівником Запорізької студії телебачення (1967–1975) і дирекції програм Українського телебачення (1985–1991) Іваном Машенком, екс-директором телеканалу «Київ» Валерієм Ткачуком, ветеранами запорізького обласного телебачення – звукорежисером Іриною Кутузовою та інженером Ольгою Новіковою; Президентом Національної радіокомпанії України (1999–2010) Віктором Набрусом, радником генерального продюсера Українського радіо Анатолієм Табаченком, доктором наук із соціальних комунікацій, радіодраматургом Іллею Хоменком, диктором Запорізького обласного радіо Василем Фединою; кінознавцями: заступником голови Національної спілки кінематографістів України Сергієм Тримбачем, головним редактором і першим заступником директора Одеської кіностудії (1973–1983) Галиною Лазаревою; сценаристом, письменником Станіславом Цаликом, кінорежисером і сценаристом Олегом Чорним; журналістом Віталієм Челишевим, директором спеціалізованої школи №148 ім. І. Багряного м. Києва Сергієм Горбачовим, доктором історичних наук, професором Олексієм Гаранем.

Використано комплекс зображальних джерел, що містяться у фондах Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г.С. Пшеничного, фонді образотворчих мистецтв Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, фондах образотворчих видань Національної бібліотеки Білорусі, Російської державної бібліотеки.

Загалом до наукового обігу залучено матеріали 352 справ з 57 фондів центральних державних, обласних і галузевих архівів України, а також 121 одиницю обліку фотодокументів.

Методи дослідження: загальнонаукові (аналітичний і синтетичний, індуктивний і дедуктивний), спеціально-історичні (порівняльно-історичний, історико-генетичний, історико-типологічний, проблемно-хронологічний), міждисциплінарні (соціально-психологічні) методи. Залучено аксіологічний, історико-антропологічний підходи.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її положення можуть бути використані при розробці навчальних курсів, освітніх програм, створенні підручників для загальноосвітніх закладів і закладів вищої освіти. Висновки дослідження можуть стати у пригоді при реалізації державної інформаційної, гуманітарної політики, у краєзнавчій роботі.

Апробація дослідження здійснена під час обговорення на засіданнях кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету. Основні положення і результати дисертаційного дослідження знайшли відображення в доповідях і матеріалах наукових конференцій: *міжнародних*: I Міждисциплінарних гуманітарних читань (м. Київ, 3 жовтня 2013 р.); «Українська історіографія XX–XXI століть: до 50-річчя журналу «Український історик» (м. Острогоз, 17 жовтня 2013 р.)», «Херсонщина у контексті соціокультурної історії України (до 70-річчя Херсонської області)» (м. Херсон, 26 вересня 2014 р.), «Від смішного до великого: феномен комічного в літературі та культурі» (м. Бердянськ, 28–29 вересня 2017 р.); *зарубіжних*: «Логос и патос: гуманитарная рефлексия в условиях войны» (м. Мінськ, 28–29 октября 2017 г.); *всукраїнських*: «Українська історична наука в сучасному інформаційному і освітньому просторі» (м. Київ, м. Ніжин, 22–23 вересня 2017 р.); XII Всеукраїнської науково-практичної конференції «Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України» (м. Запоріжжя, 5–6 жовтня 2017 р.); Українсько-німецького методологічного семінару «Історична наука в умовах викликів сьогодення: глобальна

історія і національні наративи» (м. Київ, 12 жовтня 2017 р.). Положення дисертації апробовано під час стажування на факультеті «Artes Liberales» Варшавського університету в рамках польсько-українського проекту «Інноваційний університет і лідерство» (7 жовтня – 2 листопада 2018 р.).

Публікації. За матеріалами дисертаційного дослідження опубліковано 1 монографію, 23 статті, з них 21 – у наукових фахових виданнях України, у т.ч. 10 – у виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз (1 стаття у виданні, що входить до бази Web of Science).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним і завершеним науковим дослідженням. Усі наукові результати та положення, що виносяться на захист і становлять наукову новизну роботи, одержані здобувачем особисто.

Структура роботи зумовлена поставленою метою, завданнями і характером дослідження. Дисертація у вигляді монографії складається зі вступу, 4 розділів, 15 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, іменного покажчика, 32 сторінок ілюстрацій. Загальний обсяг монографії становить 432 сторінки, із них 341 сторінка основного тексту (30,82 ум. друк. арк.).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено об'єкт і предмет дослідження, окреслено хронологічні та територіальні межі, сформульовано мету і завдання дисертації, розкрито наукову новизну та практичне значення, викладено інформацію про апробацію одержаних результатів і публікації.

У першому розділі «**„Радянська людина“: історіографічні дискурси та теоретична концептуалізація**» схарактеризовано науковий доробок, присвячений творенню нового, «радянського», типу особистості та проаналізовано теоретичні підходи до його вивчення.

У підрозділі **1.1. «„Радянська людина” в історіографічній візії»** визначено, що у хронологічному розрізі історія «homo sovieticus» поділяється на два нерівнозначні блоки: 1) 1920-ті – початок 1950-х рр. та 2) початок 1950-х – початок 1990-х рр. 1953–1991 рр. тривалий час перебували в «тіні» наукового доробку, присвяченого зародженню СРСР та добі сталінізму.

Радянський академічний дискурс формувався в умовах жорсткої цензури та чіткого державного замовлення на обґрунтування тез комуністичної пропаганди. Більшість праць лише із застереженнями можна назвати науковими, адже по суті вони давали розгорнуті коментарі до офіційних тез комуністичної пропаганди і своїми заздалегідь визначеними відповідями нагадували середньовічну схоластику. У працях Д. Вотінцева (1954) та Ф. Байкіна (1955) озвучувалася теза про успішне засвоєння радянськими громадянами соціалістичних цінностей, до яких приписували колективізм, високу ідейність, любов до праці, впевненість у майбутньому¹. Емпіричних даних, які б підтвердили наведені твердження, не наводилося.

Різка активізація досліджень щодо суспільної свідомості відбулася після XXII з'їзду КПРС (1961), на якому було заявлено про формування «радянського народу» та визначено час переходу до комунізму. Публікація Л. Буєвої (1965) приписувала «соціалістичній особистості» високий рівень політичної свідомості, розуміння громадянського обов'язку, патріотизм та інтернаціоналізм, колективізм².

¹ Вотинцев Д. А. Пережитки капитализма в сознании людей в условиях перехода от социализма к коммунизму и пути их преодоления: автореф. дис. ... канд. философ. наук. М., 1954. 16 с. ; Байкин Ф. Ф. Моральне обличчя радянської людини. К., 1955. 40 с.

² Буева Л. П. Формирование индивидуального сознания в процессе перехода к коммунизму. Москва : Изд-во Московского университета, 1965. С. 25.

Головним експертом з питання формування «радянської людини» протягом 1970-х – початку 1980-х рр. став заступник завідувача відділу пропаганди та агітації ЦК КПРС, доктор філософських наук Георгій Смирнов. Згідно з ним, «соціалістичний тип особистості» вирізняється домінуванням суспільних інтересів над приватними, готовністю працювати на благо держави, колективізмом та інтернаціоналізмом³.

Найбільш масовими в інформаційному просторі СРСР 1960–1980-х рр. були дослідження, присвячені окремим аспектам виникнення «радянської людини». В. Блюмкін та М. Журавков намагалися вивести філософське підґрунтя тези щодо формування нової «комуністичної» моралі в процесі трансформації людини та суспільства⁴. М. Іванчук та С. Спасибенко виконували ідентичну роботу щодо питання про потреби «нової людини»⁵. А. Колодний в рамках антирелігійної кампанії приписував «соціалістичній» особистості оптимізм як результат служіння «вищій меті» у вигляді комунізму⁶.

Опис «нової людини» обов'язково фігурував у дослідженнях з радянської культури. В. Каїрян намагався підтвердити тезу про передовий характер культурної спадщини СРСР і, відповідно, людини, яка формується в її оточенні⁷. С. Вишневський до рис «творця комунізму» включав глибоке засвоєння тез комуністичної ідеології, домінування суспільних інтересів над приватними, патріотизм і загальносоюзну національну гордість, високу мораль, дисциплінованість⁸.

Активізація громадської думки під час «перебудови» не могла не вплинути на радянські наукові студії. У 1990 р. з'являється стаття «Радянська людина. Хто вона?» співробітника Всесоюзного центру вивчення громадської думки Л. Седова. У ній констатовано відсутність як методологічно, так і емпірично достовірних даних про «радянську людину». Водночас автор представив попередні результати досліджень суспільної свідомості в СРСР, зокрема докази її амбівалентності⁹.

Радянський академічний дискурс не акцентував увагу на особливостях конструювання «*homo sovieticus*» в окремих республіках, зокрема УРСР. Питання про національну або регіональну специфіку не порушувалося.

На відміну від радянського академічного, *дисидентський* дискурс не був системним, а формувався у вигляді окремих розрізнених публікацій, які вдавалося оприлюднити попри протидію репресивної системи або ж у еміграції.

Масові арешти українських дисидентів у 1972 р. дають поштовх для написання історико-філософського трактату «Право жити» Юрія Бадзьо. Ідеологічна політика КПРС, на його думку, призвела до формування у жителів республіки відчуття фаталізму (усе залежить від влади), безініціативності (головний обов'язок – виконувати вказівки), відчуття впевненості в завтрашньому дні (нічого не зміниться), розуміння неоднозначності реалій («у космосі – сотні радянських супутників, а товарів широкого вжитку не вистачає»), морального спустошення (процвітання хабарництва)¹⁰.

³Смирнов Г. Л. Советский человек: формирование социалистического типа личности. Изд. 2-е. Москва : Политиздат, 1973. С. 220, 223–224, 232–233.

⁴Блюмкин В. А. О чести и достоинстве советского человека. Москва : Знание, 1974. 62 с. ; Журавков М. Г. Социализм и мораль: некоторые черты и особенности формирования морали советского общества. Москва : Наука, 1974. 263 с.

⁵Иванчук Н. В. Потребности социалистической личности. Москва : Мысль, 1986. 192 с. ; Спасибенко С. Г. Диалектика формирования способностей и потребностей личности в условиях развитого социализма. Москва : Знание, 1983. 64 с.

⁶Колодний А. М. Оптимізм радянської людини. Київ : Політвидав України, 1984. С. 76–83.

⁷Каирян В. М. Преемственность в развитии культуры в условиях социализма. Москва : Наука, 1971. 212 с.

⁸Вишневский С. С. Формирование духовного облика советского человека. Москва : Мысль, 1986. С. 61–71.

⁹Седов Л. А. Советский человек: кто он? *Человек*. Москва, 1990. Вып. 2. С. 33–35.

¹⁰Бадзьо Ю. В. Право жити: Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму. Київ : Таксон, 1996. С. 180–184.

Величезна роль в осмисленні феномену «нової радянської людини» належить філософу та письменнику Олександрю Зинов'єву. Він категорично заперечував погляд на «радянську людину» як жертву тоталітарної пропаганди. Основними рисами «homo sovieticus», на думку філософа, були внутрішні протиріччя, моральний занепад, непоганий рівень освіти, колективний характер, щира підтримка державної політики в поєднанні з її епізодичною критикою¹¹.

Часом появи особливого покоління радянських людей на фоні кульмінації комуністичної утопії назвали 1961–1968 роки Петро Вайль та Олександр Геніс. На їх думку, культурними категоріями, що визначали цінності епохи, стали футуристичні ідеї Хрущова («комунізм за 20 років», освоєння космосу), поширення гуманістичних ідеалів шестидесятників та ін.¹²

Головною темою наукових пошуків історика та письменника Михайла Геллера стала історія радянської системи, її вплив на літературу та особистість. Автор детально дослідив погляди засновників комуністичної ідеології на «нову людину» та виділив ключові риси «творця соціалізму» пізньорадянської доби. До останніх він відносив інфантилізм, віру в диво, поклоніння перед авторитетом влади, працю як головний сенс існування¹³.

У західному академічному дискурсі проблема творення радянського типу людини на теренах України практично не представлена. До неї зверталися лише окремі представники української еміграції, інкорпоровані до європейських та американських інтелектуальних спільнот. Такими винятками стали праці Богдана Кравченка та Сергія Жука. На думку Б. Кравченка, українців та білорусів, з огляду на їх культурну близькість з росіянами, було обрано на роль авангарду у творенні «радянського народу». Процес конструювання «радянських людей» – по суті, русифікація – мав виразні соціальні обриси. Зростання суспільного статусу було неможливе без засвоєння російської мови, а у більш тривалій перспективі – культурних елементів та ідентичності¹⁴. Можна констатувати, що Б. Кравченку належить першість у формулюванні української версії творення «homo sovieticus».

Сергій Жук, випускник Дніпропетровського державного університету, а згодом викладач низки американських вишів, підготував низку публікацій з історії пізньорадянської Дніпропетровщини. На основі маловідомих наративних та архівних джерел йому вдалося відтворити тонкі аспекти формування радянського типу людини в українській провінції. Зокрема, на його думку, неоднозначною виглядає роль ідеології у формуванні «homo sovieticus». З кінця 1950-х рр. для більшості громадян СРСР вона перетворюється на ритуал, який має мало спільного зі справжнім життям¹⁵.

1958 р. вийшла книга німецького журналіста та політолога, головного редактора журналу «Osteuropa» К. Менерта «Радянська людина», яка ґрунтувалася на його спостереженнях під час подорожей СРСР. На думку К. Менерта, на середину 1950-х рр. комуністам так і не вдалося перетворити росіян на «радянську істоту», бажання і думки якої лише про те, чого хочеться партійним вождям. «Радянська людина» в його інтерпретації турбується більше про власний добробут, аніж про комунізм¹⁶.

¹¹Зинов'єв А. А. Гомо советикус. Пара беллум. Москва : Московский рабочий, 1991. 414 с.

¹²Вайль П., Геніс А. 60-е: мир советского человека. Москва : Новое литературное обозрение, 1998. 358 с.

¹³Геллер М. Машина и винтики: история формирования советского человека. London : Overseas Publications Interchange Ltd, 1985. 335 с.

¹⁴Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. Київ : Основи, 1997. С. 240–242.

¹⁵Zhuk S. Rock and roll in the Rocket City: the West, identity, and ideology in Soviet Dnepropetrovsk, 1960–1985. Washington : Woodrow Wilson center press ; Baltimore : The Johns Hopkins university press, 2010. 440 p.

¹⁶Mehnert K. Der Sowjetmensch: Versuch e. Porträts nach 13 Reisen in d. Sowjetunion, 1929–1959. Stuttgart : Dt. Verl.-Anst., 1959. S. 447–449.

У розпал «карибської кризи» виходить друком книга професора Джона Коса «Два покоління радянських людей: дослідження психології комунізму». Автор на основі опитування вихідців з соціалістичних країн спробував відтворити зміни у світогляді людей, які опинилися під владою тоталітарного режиму. Ключове питання, поставлене у праці, – чи дійсно комунізму вдалося створити «нову людину»? Дослідження дає на нього ствердну відповідь¹⁷.

Перше зафіксоване вживання терміна «homo sovieticus» належить іспанському автору Фернандо де Камбра. Його книга 1975 р. була спробою вийти за рамки ідеологічного протистояння «холодної війни» і описати життя звичайних радянських громадян – «Іванів та Сонь» середини 1970-х рр.¹⁸.

Значний вплив на осмислення феномену радянської людини мали праці британського історика Джеффри Госкінга. Як констатував автор, для успішного здійснення комуністичного експерименту над особистістю була необхідною низка передумов, зокрема традиції патерналізму в російському суспільстві¹⁹.

Представник американської психології Дмитро Міхеєв у статті для видання «Політична психологія» 1987 р. виділив структуру радянського менталітету²⁰. Психологічну візію радянської людини представив американський психоаналітик Е. Гольдштейн. На його думку, ключовою проблемою при зміні країни проживання стала інша система цінностей, зокрема в питаннях індивідуального простору, ролі колективу, відповідальності особистості за власне життя²¹.

Не могли оминати проблему «радянської людини» західні студії з історії цінностей, присвячені післясталінському СРСР. Найбільш потужними в цьому напрямку стали праці Івора Вейна²², Яна Фельдмана²³ та Едварда Кона²⁴.

Станом на кінець 1990-х – початок 2000-х рр. західний академічний дискурс опинився в методологічній кризі, викликаній завершенням «холодної війни» та «архівною революцією» перших років після падіння СРСР. Одним з варіантів оновлення дослідницьких підходів американських та західноєвропейських дослідників стало звернення до студій з історії ідентичностей. Однією з перших «нову радянську людину» з точки зору практик самоідентифікації описала Шейла Фіцпатрік у знаковій праці «Геть маски! Ідентичність та самозванство в Росії ХХ ст.»²⁵.

Іншим варіантом відповіді на методологічну кризу початку 2000-х рр. стало утвердження окремого напрямку в історіографії – історії радянської суб'єктивності, біля витоків якої лежали ідеї Мішеля Фуко. Однією з перших робіт, написаних про пізньорадянську суб'єктивність, стало дослідження Олега Хархордіна (Університет Берклі, США) 1999 р. Автор намагався знайти відповідь на питання: якщо СРСР був націлений на формування колективності, то звідки взявся індивідуалізм, що визначив

¹⁷Kosa J. Two Generations of Soviet Man: A Study in the Psychology of Communism. Chapel Hill : University of North Carolina Press, 1962. 214 p.

¹⁸Cambra F. P. de. Homo sovieticus. La vida actual en Rusia. Barcelona : Ediciones Petronio, 1975. 291 p.

¹⁹Hosking G. A. Homo Sovieticus or Homo Sapiens?: Perspectives from the Past. London : School of Slavonic and East European Studies, University of London, 1987. 19 p.

²⁰Mikheyev D. The Soviet Mentality. *Political Psychology*. 1987. Vol. 8, No. 4. P. 491–523.

²¹Goldstein E. “Homo Sovieticus” in Transition: Psychoanalysis and Problems of Social Adjustment. *The Journal of the American Academy of Psychoanalysis*. 1984. Vol. 12, No. 1. P. 115–126.

²²Wayne I. American and Soviet Themes and Values: A Content Analysis of Pictures in Popular Magazines. *The Public Opinion Quarterly*. 1956. Vol. 20, No. 1. P. 314–320.

²³Feldman J. New Thinking about the “New Man”: Developments in Soviet Moral Theory. *Studies in Soviet Thought*. 1989. Vol. 38, No. 2. P. 147–163.

²⁴Cohn E. The High Title of a Communist. Postwar Party Discipline and the Values of the Soviet Regime. DeKalb : Northern Illinois University Press, 2015. 268 p.

²⁵Фіцпатрік Ш. Срывайте маски! Идентичность и самозванство в России ХХ века / пер. с англ. Л. Ю. Панфиной. Москва : Российская политическая энциклопедия, 2011. 375 с.

соціальну картину 1990-х рр.? На основі праць інших дослідників історії СРСР О. Хархордин продемонстрував наявність серед пізньорадянської інтелігенції тих самих практик, що використовувалися більшовицькою елітою в міжвоєнні роки²⁶.

Масові уявлення «радянських людей» про суспільство, у якому вони живуть, стали предметом дослідження професора антропології Університету Берклі (США) Олексія Юрчака «Це було назавжди, поки не закінчилося». Поштовхом для написання книги стало виявлення автором парадоксу сприйняття «радянських людей»: вони вважали, що СРСР існуватиме вічно, але завжди були готові до його зникнення. О. Юрчак переконливо демонструє, що бінарні поняття на зразок «держава – суспільство», «примус – опір», «офіційна культура – неформальна культура» не дають можливості пояснити реальну картину життя пересічного радянського громадянина²⁷.

Центральноєвропейський академічний дискурс. Студії авторів колишнього соціалістичного табору формують власний академічний дискурс, заснований на досвіді радянської окупації 1945–1990 рр. та подальшому транзиті до демократії.

Лешек Новак – відомий філософ 1980-х рр. – спробував розкрити протиріччя суспільної свідомості за соціалізму. Попри узагальнювальну назву²⁸, його стаття стосувалася виключно польського досвіду загибелі соціалізму та ролі в цьому суспільної свідомості.

1995 р. виходить книга Адама Міхніка та Юзефа Тішнера «Між Богом та пастором», що узагальнила їхні роздуми над природою комуністичного суспільства. Автори різко відкинули ідеї про «радянську людину» як жертву тоталітарної системи. За ними, навпаки, «homo sovieticus» добровільно відмовляється від власних прав та свобод, адже вони означали тягар відповідальності за власні рішення та дії. «Мені сказали», «мені не дали» – типові стандарти мислення для такого типу людини²⁹.

Юзеф Тішнер у подальшому конкретизував ці тези. На його думку, хоча радянська людина є ідеологічно вмотивованою, фактично вона не є ідейним комуністом, радше клієнтом комунізму. Це тип людини, яка контролюється державою і вважає це щонайменше нормальним, а часто – навіть бажаним³⁰.

Ставлення до радянської людини як загального феномену комуністичного суспільства викликало дискусії в центральноєвропейському академічному дискурсі. Соціолог Пйотр Штомпка, досліджуючи початок переходу від тоталітарної до демократичної системи, відзначив суперечливість тези про успішний результат комуністичного експерименту над особистістю³¹.

Філолог Йоанна Корженевська-Бержинська здійснила аналіз висвітлення в російській та польській публіцистиці феномену «радянської людини». Суттєвими рисами такого типу особистості є: пристрасть до нотацій та моралізаторства, нав'язування власної картини світу, що поєднується з розумінням власної залежності від держави – «ми державні раби, всі повинні бути такими»; споживацька психологія, заснована на інтересі до матеріальних

²⁶Kharkhordin O. *The Collective and the Individual in Russia: A Study of Practices*. Berkeley : University of California Press, 1999. 406 p. ; Хархордин О. В. *Обличать и лицемерить: генеалогия российской личности*. Изд. 2-е. Санкт-Петербург : Европейский университет в Санкт-Петербурге, 2016. 508 с.

²⁷Yurchak A. *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*. Princeton : Princeton University Press, 2005. 352 p. ; Юрчак А. *Это было навсегда, пока не кончилось: последнее советское поколение*. Москва : Новое литературное обозрение, 2014. 664 с.

²⁸Nowak L. *Paradoxes of Social Consciousness under Socialism*. *Studies in Soviet Thought*. 1992. Vol. 43, No. 2. P. 159–168.

²⁹Michnik A., Tischner J., ks., Żakowski J. *Między panem a plebanem*. Kraków : Znak, 1995. S. 593.

³⁰Tischner J., ks. *Etyka solidarności oraz Homo sovieticus*. Kraków : Znak, 2005. 296 s.

³¹Sztompka P. *Looking Back: The Year 1989 as a Cultural and Civilizational Break*. *Communist and Post-Communist Studies*. 1996. Vol. 29, No. 2. P. 120–122 ; Sztompka P. *Trauma wielkiej zmiany. Społeczne koszty transformacji*. Warszawa : ISP PAN, 2000. 117 s.

благ; втеча від свободи – добровільна відмова від прав та свобод, неготовність боротися за них; агресивне неприйняття іншої точки зору; здатність виживати в різних історичних умовах³².

Дослідниця Ягеллонського університету Дорота Петрик-Рівес запропонувала антропологічну візію радянської людини. В умовах ускладнення навколишнього світу ця примітивізація вела до виникнення ситуації, визначеної Д. Петрик-Рівес як «антропологічна помилка» – комунізм формувал людину, нездатну жити в сучасному світі без нього³³.

Тема ідентичностей у СРСР 1945–1991 рр. стала об'єктом уваги Збігнева Войновського. Автор солідаризувався з думками західних дослідників щодо перезапуску радянського проекту після 1953 р. На його думку, влада сприймала національне питання як важливий елемент контролю над населенням і стала учасником конструювання національних ідентичностей³⁴.

Російський науковий дискурс «нової радянської людини». Однією з перших новаторських підходів до аналізу проблеми «homo sovieticus» запропонувала Оксана Гуменчук у дослідженні «Політична соціалізація особистості в радянському суспільстві» (1992). Згідно з її висновками, радянська модель залучення людини до політичної діяльності та пропаганди комуністичних цінностей еволюціонувала в напрямку поступового ослаблення впливу на особистість. Як наслідок, наприкінці існування СРСР сформувалися три ключові моделі політичної соціалізації: консервативна, конформістсько-індивідуальна та радикальна. Друга модель стала найбільш масовою в пізньорадянський період³⁵.

Частина дослідників, шукаючи альтернативи марксизму з його економічним детермінізмом, намагалася знайти рушійні сили суспільної поведінки у сфері масової психології. Ключовими категоріями стають «ментальність» та «менталітет»³⁶. Основними працями з історії радянської менталітету стали дослідження Романа Зобова, Віталія Лельчука та Єфіма Пивовара. На їхню думку, радянські громадяни засвоїли міфологеми про «сильну руку» та «фортецю в облозі» як нормальний спосіб життя суспільства³⁷.

Провідну роль у становленні російського наукового дискурсу проблеми відіграли праці співробітників Всеросійського центру вивчення громадської думки Юрія Левади та Лева Гудкова. Наприкінці 1989 р. вони започаткували проект «Проста радянська людина», який тривав упродовж 1989–2004 рр. Відбулося кілька хвиль масових опитувань жителів Російської Федерації (1989, 1994, 1999 та 2004 рр.), які мали виявити «базовий тип особистості» комуністичного режиму³⁸.

Зіставним із внеском Ю. Левади та Л. Гудкова є здобуток іншого соціолога – члена-кореспондента Російської академії наук Бориса Грушина. Його праці відтворили еволюцію

³²Korzeniewska-Berczyńska J. "Homo sovieticus" в зеркале польского и российского общественного сознания: стереотипы–мифы–реальность. *Acta Polono-Ruthenica*. 1996. №1. С. 359–367.

³³Pietrzyk-Reeves D. One-Dimensional Conception of the Person and its Consequences in Soviet-Type Systems: An Anthropological Error and the Retreat from Politics. [6 p.]. URL: https://www.researchgate.net/publication/264544540_One-dimensional_conception_of_the_person_and_its_consequences_in_Soviet-type_systems_an_anthropological_error_and_the_retreat_from_politics.

³⁴Wojnowski Z. The Soviet People: National and Supranational Identities in the USSR after 1945. *Nationalities Papers*. 2015. Vol. 43, No. 1. P. 1–7.

³⁵Гуменчук О. Н. Политическая социализация личности в советском обществе : автореф. дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02. Москва, 1992. 24 с.

³⁶Новая философская энциклопедия : в 4 т. М., 2001. Т. 2. С. 525.

³⁷Зобов Р. А. Русский и советский менталитет. *Интеллигенция и нравственность*. Москва, 1993. С. 36–54 ; Лельчук В. С., Пивовар Е. И. Менталитет советского общества и «холодная война»: к постановке проблемы. *Отечественная история*. 1993. №6. С. 63–78.

³⁸Гудков Л. «Советский человек» в социологии Юрия Левады. *Общественные науки и современность*. 2007. №6. С. 16–30.

масової свідомості росіян протягом 1953–1991 рр. Основними характеристиками, на які звернув увагу дослідник, були коло інтересів, морфологія свідомості, рівень знань, здатність до суджень, цінності, ставлення до суспільства, емоційний стан, здатність до подолання проблем³⁹.

Знайти реальну «радянську людину» намагалися автори російських студій з історії повсякдення 1950–1980-х рр. Їхнім спільним знаменником став відхід від аналізу абстрактних образів «будівника комунізму», декларованих офіційним дискурсом, на користь історії буденних практик, які визначали зміст життя абсолютної більшості радянських громадян⁴⁰. 2010 р. Європейський університет у Санкт-Петербурзі започатковує щорічну наукову конференцію «Конструюючи радянське?», яка стає форумом представлення останніх досліджень від молодих дослідників з історії пізньорадянської суб'єктивності.

На думку Оксани Мілаєвої (Пензенський державний університет), усі негативні риси, що приписуються «homo sovieticus», є наслідком антирадянської пропаганди. Стаття О. Мілаєвої⁴¹ є яскравим свідченням активізації інтерпретацій історії СРСР з позицій апологетики радянського ладу, що стають дедалі помітнішими після 2008 р. (відкриті претензії російської влади на пострадянський простір як власну виключну зону інтересів).

Навіть в умовах відвертого політичного замовлення в російській науці з'являються праці, побудовані на принципах критичності та об'єктивності. Зокрема, 2016 р. світ побачила книга Олени Іваницької «Сам на сам з державною брехнею». Дослідниця на основі численних посилань на джерела показала колосальний рівень двозначності, у якому відбувалося формування «радянської людини»: у школі, у родині, у засобах масової інформації, в історичній літературі, у мілітаристській пропаганді⁴².

Український науковий дискурс «будівника комунізму». Відродження української державності гостро поставило питання про вивчення «білих» плям та відверто сфальсифікованих сторінок вітчизняної історії. Період 1953–1991 рр. перебував на маргінесі. Українській науці потрібно було пережити власну «пересталінізацію» новітньої історії.

Окремі дослідження, присвячені масовій свідомості жителів післясталінської УРСР, з'являються лише на початку 2000-х рр. Серед них виділяються статті історика Миколи Брегеда, що стосуються уявлень жителів України періоду «відлиги». Реакція мешканців України на смерть Сталіна привернула увагу старшого наукового співробітника Інституту історії України НАНУ Василя Швидкого⁴³. Значний внесок у вивчення ролі засобів

³⁹Грушин Б. А. Четыре жизни России в зеркале опросов общественного мнения: очерки массового сознания россиян времен Хрущева, Брежнева, Горбачева и Ельцина : в 4 кн. Жизнь 1-я. Эпоха Хрущева. Москва : Прогресс-Традиция, 2001-2006.

⁴⁰Орлова Г. Апология странной вещи: «маленькие хитрости» советского человека. *Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре*. 2004. №2 (34) ; С. 84–90. Федченко М. Н. Повседневная жизнь советского человека (1945–1991 гг.) : монография. Курган : Изд-во Курганского гос. ун-та, 2009. 231 с. ; Советский человек на переломе эпох: жизненные стратегии и задачи модернизации (1960–1990-е гг.) : монография. Пенза : Изд-во ПГУ, 2017. 272 с.

⁴¹Милаева О. В. Homo soveticus: обыкновенная история. *Взгляд через столетие: революционная трансформация 1917 года (общество, политическая коммуникация, философия, культура)* : сб. ст. всерос. науч.-практ. конф. к 100-летию Великой Октябрьской социалистической революции / под ред. О. В. Милаевой, О. В. Черновой. Прага, 2017. С. 243–263.

⁴²Иваницкая Е. Н. Один на один с государственной ложью: становление общественно-политических убеждений позднесоветских поколений в условиях государственной идеологии. Москва : Издательские решения, 2016. 332 с.

⁴³Швидкий В. Подія як фактор впливу на поведінку та свідомість громадян в Україні (1953 р.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2011. Вип. 16. С. 83–98.

масової інформації як інструментів поширення комуністичної ідеології здійснив Юрій Колісник⁴⁴.

Поява монографії донецької вченої Олени Стяжкіної «Людина в радянській провінції: освоєння (від)мови» стала справжньою подією в українському академічному дискурсі «homo sovieticus». Дослідниця запропонувала оригінальний погляд на життя людини на Донбасі радянських часів, показавши його як місце сплаву селянських та міських традицій, різних культур та ментальностей⁴⁵.

Зміни масової свідомості українців післясталінської доби досліджує Надія Кіндрачук. На її думку, процес конструювання радянської ідентичності супроводжувався ерозією української національної свідомості та культури. Упродовж 1950–1980-х рр. продовжував втілюватися курс на поширення атеїстичного світогляду, заснованого на комуністичних догмах, переслідувалися прояви української ідентичності в середовищі гуманітарної інтелігенції⁴⁶.

Філософський та культурологічний виміри українського дискурсу «радянської людини» зосередилися, головним чином, на виявленні її сутнісних характеристик загалом, не порушуючи питання про республіканську специфіку. Ірина Мухіна поставила за мету з'ясувати систему цінностей радянського суспільства⁴⁷. Олена Левченко на матеріалах кінематографа та театру дослідила вплив художньої культури на масову свідомість громадян СРСР⁴⁸. Філософ Марина Столяр дослідила сміхову культуру радянського суспільства, яка у працях авторки постає як потужна форма опору людини ідеологічному тиску з боку тоталітарного режиму⁴⁹. Здійснюється спроба переосмислення святково-обрядової культури радянської епохи крізь призму історії повсякденності, про що свідчать дослідження Оксани Пенькової, Ольги Тевікової⁵⁰. Застосувати теоретичні напрацювання психоаналізу, неокантіанства та структуралізму для визначення фундаментальних підвалин радянської культури здійснила спробу філософ Оксана Демура⁵¹. На прикладі жителів міста Києва простежила формування рис спільноти «радянського народу» Ірина Маслова-Лисичкіна⁵². Значення ЗМІ у формуванні масових уявлень торкнулися праці Оксани Почапської⁵³, Ірини Іванової⁵⁴ та Катерини Єремєєвої⁵⁵.

⁴⁴Колісник Ю. В. Журнальна періодика УРСР (1950–1980 рр.) у формуванні суспільної свідомості : автореф. дис. ... д-ра наук із соц. комунікацій : 27.00.04. Київ, 2013. 36 с.

⁴⁵Стяжкіна О. В. Людина в радянській провінції : освоєння (від)мови. Донецьк : НОУЛДЖ, 2013. 295 с.

⁴⁶Кіндрачук Н. М. Протистояння радянської та української національної ідентичності в період створення і впровадження нової радянської обрядовості (60–70-ті рр. ХХ ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2015. Вип. 44, т. 1. С. 273–276.

⁴⁷Мухіна І. Г. Ціннісні домінанти радянського освітньо-культурного простору : монографія. Харків : Майдан, 2013. 365 с.

⁴⁸Левченко О. Г. Масова свідомість і художня культура. Динаміка взаємодії у тексті радянської культури (за матеріалами театру і кіно) : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.04. Київ, 2003. 19 с.

⁴⁹Столяр М. Б. Сміхова культура тоталітарного суспільства: сутність, форми, механізми дії (на прикладі радянських культурних практик) : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.04. Харків, 2013. 33 с.

⁵⁰Пенькова О. Б. Традиції, свята та обрядовість населення Східної України в 1960-ті – середині 1980-х рр.: державна політика й повсякденне життя : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2006. 20 с.

⁵¹Демура О. О. Архетипно-міфологічні структури радянської культури: естетичний аналіз : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.08. Київ, 2015. 20 с.

⁵²Маслова-Лисичкіна І. А. Масове свято як засіб виховання людини в радянську добу. *Вісник КНУКіМ. Мистецтвознавство*. 2016. Вип. 34. С. 104–110.

⁵³Почапська О. І. Тотальний контроль: особливості використання пропаганди у студентських друкованих періодичних виданнях та її вплив на формування особистості : (за матеріалами газети «Радянський студент»). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Філологічні науки*. 2009. Вип. 20. С. 532–535.

⁵⁴Іванова І. Радянська рекламна журналістика в Україні: системність та ідеологічні константи. *Вісник Львівського університету. Журналістика*. 2017. Вип. 42. С. 121–125.

Таким чином, український академічний дискурс «нової людини» торкнувся як особливостей реалізації проекту «homo sovieticus» в УРСР 1950–1980-х рр., так і загальних рис свідомості, трансформованої комуністичною ідеологією.

Підрозділ 1.2. «Теоретичні підходи до вивчення „радянської людини”» розглядає евристичний потенціал та обмеження теорій тоталітаризму, індустріального суспільства, масової культури та авторитарної особистості при аналізі феномену «радянської людини».

З точки зору теорії тоталітаризму, «нова радянська людина» була одночасно і продуктом, і жертвою комуністичного режиму. Правляча партія за допомогою масованої пропаганди та терору протягом 1920–1930-х рр. змогла атомізувати суспільство та знищити найбільш опозиційні до себе верстви українського суспільства: заможне селянство, підприємців, національну інтелігенцію, духовенство. Людина потрапляла в стерилізований ідеологічний простір, заповнений радянськими міфами. Не маючи альтернативних джерел інформації та керуючись інстинктом виживання, вона засвоювала комуністичні ідеологеми та перетворювалася на «homo sovieticus».

Пізнавальні можливості теорії тоталітаризму сприяли її активному використанню в наукових дослідженнях з історії «радянської людини» протягом другої половини ХХ ст. По-перше, вона від самого початку виникла як узагальнення фактичного матеріалу щодо діяльності сталінського режиму, що заклав підвалини радянської системи. Крім того, тоталітаризм дає вичерпний опис методів перетворення населення на атомізовану масу та індоктринації необхідних політичних міфів у суспільну свідомість. По-друге, попри те, що основні аргументи тоталітарного підходу побудовані на емпіричному матеріалі сталінської доби, політичний режим СРСР після 1953 р. успадкував усю інституційну інфраструктуру для відтворення «радянських людей». По-третє, використання тоталітаризму як теоретичного базису дає змогу порівняти вплив на масову свідомість комуністичного та інших антидемократичних режимів. Відкривається можливість для визначення власне радянського способу культивування «нової людини», з'ясування впливу довготривалих патернів (історичного фону, культурної специфіки, економічного ладу) на генезу образу «ідеального комуніста».

Водночас, розглядаючи систему цілковитого контролю над суспільством, прихильники тоталітарного підходу схильні перебільшувати силу та вплив адміністративного апарату. Ще одним вразливим місцем тоталітарного підходу є ігнорування еволюції радянського режиму після 1953 р.

Другим підходом, здатним допомогти пояснити риси «homo sovieticus», є теорія індустріального суспільства, яка розпочала формуватися в середині ХХ ст. Згідно з логікою цієї теорії, український «будівник комунізму» був продуктом форсованої модернізації та подальшої еволюції індустріального суспільства в УРСР. Перше покоління «радянських людей» було колишніми селянами, змушеними покинути звичне сільське середовище почасти добровільно (у пошуках кращих заробітків та можливостей здобути освіту), почасти примусово (через загрозу голодної смерті, розкуркулення та безправний статус колгоспника). Більшість з них поповнювали ряди робітничого класу та змінювали аграрний спосіб життя на новий, підпорядкований заводській організації. Наступні покоління, які вже народилися в індустріальному середовищі, ставали більш радянськими, сприймаючи радянське міське середовище як норму та дедалі більше віддаляючись від традиційної селянської культури.

Окрім збільшення чисельності робітників, індустріальна модель вимагала значної кількості управлінців, представлених різними категоріями партійно-радянської та господарської номенклатури, а також технічної інтелігенції. З такої перспективи «нова радянська людина» була особистістю, що успішно адаптувалася до життя в нових

⁵⁵Сремєєва К. Бити сатирою: журнал «Перець» в соціокультурному середовищі Радянської України. Харків : Раритети України, 2018. 197 с.

індустріальних умовах. Вона приймала їх як норму і формувала власну систему ціннісних координат, засновану на приматі техніки, суворій ієрархії, досвіді виживання в міському середовищі.

До пізнавальних обмежень теорії індустріального суспільства варто віднести нездатність розкрити роль національних, регіональних, релігійних спільнот, окремих субкультур у процесі конструювання «нової радянської людини».

Теорія масової культури пропонує погляд на «радянську людину» як на споживача шаблонних образів, поширюваних державними інституціями. По-перше, з її допомогою стає можливим пояснити механізми виникнення та поширення радянських цінностей у суспільстві. Ця теорія дозволяє описати не настільки очевидні, але значно більш масові та ефективні механізми конструювання «правильних людей» через популярну культуру. По-друге, теорія масової культури є одним з можливих способів деконструювати квазідемократичну риторику радянської влади. По-третє, вона дозволяє пояснити також інший парадокс, пов'язаний із протиріччям між ідеологічною кризою радянського режиму протягом 1970–1980-х рр. та дивовижною живучістю радянських цінностей навіть після зникнення СРСР.

До обмежень теорії масової культури необхідно віднести нездатність пояснити політичні, соціальні й економічні аспекти конструювання «радянської людини».

Згідно з теорією авторитарної особистості, «виховання» народних мас у дусі комунізму призвело до формування кількох типів особистостей у радянському суспільстві. Частина населення почала асоціювати себе із владою, добровільно відмовляючись від своїх прав та свобод і знімаючи з себе тягар відповідальності за прийняття рішень. Це цілком підпадає під фроммівську «авторитарну втечу від свободи». Їхня прихильність до верхівки базувалася не на свідомому прийнятті постулатів комуністичної ідеології, а на підсвідомому пошуку «господаря» чи «вождя», і поєднувалася з ненавистю до переслідуваних системою верств («спекулянти», «вороги народу», «народи-зрадники»). Прихильники сильної влади становили головну соціальну опору комуністичного режиму. Для них найвищою цінністю були не отримувані від режиму блага, а впевненість у «мудрості» та «силі» правлячої еліти, на яку покладено ношу управління складними процесами в державі.

Інша частина радянських громадян обрала конформістський шлях. Найбільшою цінністю для них стала відсутність конфліктів з системою, намагання не виділятися із загальної маси, не привертати увагу до себе особисто – «жити як усі». Для цієї категорії була байдужою державна ідеологія, вони сприймали її як певний ритуал, обов'язковий до виконання. Окрему групу серед населення становили дисиденти, які обрали зворотний шлях – не втечі від свободи, а боротьби за неї.

Залучення теорії авторитарної особистості до вивчення процесів конструювання «нової радянської людини» дає змогу вирішити кілька методологічних проблем. Перш за все, стає можливим скласти психологічний портрет «будівника комунізму» за допомогою інструментів психоаналізу. Для дослідника відкриваються потужні напрацювання психології в поясненні особливостей світобачення «*homo sovieticus*», розкритті природи його реакцій на виклики суспільного життя, складенні ієрархії цінностей тощо. Також теорія авторитарної особистості надає інструментарій для опису та визначення впливу ірраціональних чинників у конструюванні та діяльності «нової радянської людини».

Згадані вище теоретичні підходи представляють «будівника комунізму», у першу чергу, як певного актора у визначеній сфері з логічною та продуманою роллю. Теорія тоталітаризму виходить з того, що життя звичайного громадянина підпорядковується жорсткій та всеохопній логіці державної машини, згідно з теорією індустріального суспільства – законам технічного прогресу та економічної організації промислового виробництва, за теорією масової культури – культурологічним закономірностям. Концепція авторитарної особистості дає змогу врахувати як раціональні, так і

іраціональні чинники, наприклад, поведінкові автоматизми, стереотипи, неусвідомлені мотиви та інші.

Другий розділ **«Освіта і виховання як механізми конструювання «радянської людини» в Україні»** присвячено основним чинникам соціалізації особистості, що справляють потужний вплив на формування засадничих уявлень, цінностей, моделей поведінки молоді людини.

У підрозділі **2.1. «„Діти – майбутні будівники комунізму”: ідеологічна казуїстика шкільної освіти»** констатується, що першочергова роль загальноосвітньої школи у становленні громадянина в радянському суспільстві виступала одним з пріоритетів державної політики, не поступаючи сімейному вихованню, а в більшості випадків навіть перевищуючи його значення. На конкретних прикладах доводиться модель протиставлення шкільного і сімейного досвіду як офіційного/неофіційного. Показано, що в суперечці родини і школи останній надавався пріоритет як органу державного виховання.

На середину 1950-х років радянська загальноосвітня школа була соціальним інститутом, повністю регламентованим і контрольованим партією та державою. Ставилось завдання сформувати людину за стандартом, загальним шаблоном певної поведінки, світогляду, політичних поглядів. Необхідність володіння «певною сумою знань» не заперечувалась ніколи: практична потреба у них була очевидна. Проте «знання» завжди мали вторинний характер, були додатковим елементом виховання, переконання, формування.

На архівних матеріалах ЦК Компартії України, Міністерства освіти Української РСР, КДБ, місцевих органів влади продемонстровано кореляцію між кількістю заходів ідейно-політичного характеру та формалізмом їх проведення. Як наслідок, у середовищі молодіжної спільноти відбувається проникнення в свідомість подвійної моралі.

Політехнічний характер освіти, необхідність мати виробничий стаж для вступу до вишу природно призводили до зниження інтересу до гуманітарних предметів, які є основними у формуванні цінностей учнів. Фрагментарне вивчення історії України чи повна відсутність такого використовувались для вихолощування національних почуттів, сформованих в окремих випадках сімейним вихованням, іншими чинниками.

Самодостатність будь-якого українця виводилася через його зв'язок з російським народом, а єдиним способом існування і розвитку українського народу проголошувалось виключно перебування в сім'ї народів СРСР на чолі з російським народом. Ця аксіома мала сприйматися на підсвідомому рівні, враховуючи, що у шкільному віці рівень критичного мислення ще недостатній, а догматизм радянської моделі освіти блокував розвиток такого мислення в зародковому вигляді.

Засобом формування «дружби народів» виступало використання російської мови як мови міжнародного спілкування, що де-факто в 1950–1980-х рр., з різною інтенсивністю та масштабом, посилювало процес русифікації, який характеризувався як становлення «нової історичної спільноти людей – радянського народу».

Свідченням поступової русифікації шкіл є наведені в дослідженні статистичні дані, що в динаміці демонструють тенденцію витіснення української мови з освітнього простору. Закономірною реакцією середньостатистичного школяра було відторгнення від української мови як інструмента комунікації й утилітарне ставлення до неї крізь призму оцінки в атестаті.

Радянську шкільну модель можна розглядати як гнучку тактику взаємних поступок. Дотримання зовнішніх норм поведінки гарантувало можливість певної свободи особистості, що відкривало шлях до побудови кар'єри, успішного входження в соціум, побудови безхмарного майбутнього. Сам режим не обов'язково вимагав, щоб молода людина щиро вірила в офіційні догми. Завдання полягало в належному, «радянському»

способі «правильної» поведінки. Реальна та ілюзорна системи співіснували, не заважаючи одна одній.

На багатому емпіричному матеріалі розвинуто тезу дослідників П. Вайля і О. Геніса, які стверджують, що скільки б людина не переконувалась у брехливості шкільних постулатів, вона все життя рахувалась з ними. Водночас в умовах «відлиги» та «застою» процес «комуністичного виховання» мав меншу результативність порівняно з періодом 1930–1940-х рр., що пов'язано зі зневірою старшого покоління в ідеалах постреволюційного та післявоєнного суспільства, що позначилось на школі як соціальному інституті. У цьому контексті непоодинокими ставали прояви нонконформізму та «виходу за межі» серед школярів, доводячи утопічність спроб конструювання «нової радянської людини».

У підрозділі **2.2. «Виховання „радянської людини” в Україні: КДБ проти школярів»** вивчаються окремі форми і мотиви т.зв. «антирадянської поведінки» школярів України, а також методи реагування на цю поведінку органів КДБ.

Природне і вроджене прагнення молодої людини до самовираження, підкреслення своєї унікальності, бажання змін є нормою з точки зору соціальної психології. Комуністичне виховання ставило утопічну мету подолати ці риси й сформувати узагальнений образ «правильної людини». Цей «вихід за межі» в українських умовах набув широкого спектру, залежно від суспільно-політичного клімату епохи «відлиги» і «застою», виходячи зі ступеня відхилень від встановлених правил поведінки та суспільної небезпеки для влади. «Прояви» не тільки засуджувались, а й викликали пильну увагу спецслужб, незалежно від віку дитини.

У дослідженні визначено мотиви того чи іншого прикладу «антирадянщини» з боку учнів, у т.ч. через зіставлення офіційної позиції КДБ, викладеної в повідомленнях на адресу ЦК Компартії України, з інтерв'ю, наданих автору самими учасниками подій. Для пояснення антирадянської поведінки школярів КДБ знаходив різні причини, зокрема у вигляді медичних діагнозів, дитячої гри, недоліків ідейно-виховної роботи у школі, негативного впливу з боку сім'ї, перегляду зарубіжних кінофільмів, прослуховування «ворожих голосів» (одночасно трактувалися і як мотив до вчинку, і як самотійний проступок), впливу буржуазної пропаганди, націоналістичних елементів, релігійних поглядів оточення тощо. Здебільшого ці мотиви мали б показати, що відхилення від норми пов'язані із несуттєвими короткотерміновими впливами, не є показником утопічності самої ідеї комуністичного виховання молоді. Водночас на кожному з документів КДБ, у якому повідомляється про черговий «прояв», наявна резолюція про ознайомлення з донесенням особисто Першого секретаря ЦК Компартії України, незалежно від віку дитини, яка здійснила той чи інший вчинок.

КДБ насамперед прагнув показати організований характер антирадянських проявів, і тому вибирав покази про співучасників. Враховуючи стиль роботи КДБ, завжди слід допускати, що учні в поясненнях і на допитах писали і говорили напівправду, наслідуючи ідеологічні прийоми, проти яких вони виступали, а також робили це з очевидних мотивів самозбереження перед репресивною машиною. Саме тому значна частина повідомлень КДБ закінчується оптимістичним результатом, що об'єкт «профілакований» і став на шлях виправлення.

За грайливою, іноді комічною формою і змістом вчинків учнів, побутовими і нестійкими мотивами можна побачити набагато глибші причини антирадянських проявів, аніж ті, про які рапортував КДБ. Вони пов'язані з відчуттям фальшу і протесту проти лицемірства, подвійних правил, розходженням між декларованими ідеалами і реальною практикою життя. Довготривалий ефект від закладених у шкільному віці архетипів поведінки простежувався під час подальших етапів соціалізації радянського зразка.

У підрозділі **2.3. «Вища школа як середовище ідеологічного виховання „нової радянської людини”»** здійснено аналіз дієвості ідейно-виховних заходів, змісту

навчального процесу, трудового виховання, русифікаційних процесів у системі вищої школи України в 1953–1991 рр.

Студенти виконували широке коло громадсько-політичних доручень, беручи участь у роботі громадських і самодіяльних організацій вишу як парторги, комсорги, профорги, секретарі та члени курсових, факультетських бюро, комітету комсомолу, профкому. Під час повсякденного навчального процесу рішенням партбюро інститутів до кожної академгрупи було прикріплено викладача-агітатора, який керував всією політико-виховною роботою в групі.

У монографії на конкретних прикладах доводиться формалізм в організації та проведенні заходів ідейно-виховного спрямування серед студентів.

Окрім спеціальних ідейно-виховних заходів, сама матриця навчального процесу містила потенціал ідеологічного впливу на студентство через обов'язкові суспільні (інша назва – ідеологічні) дисципліни: «Історія КПРС», «Марксистсько-ленінська філософія», «Політична економія» (запроваджені з 1956 р.), «Основи наукового атеїзму» (з 1959 р.), «Основи наукового комунізму» (з 1963 р.). З 1974/1975 н.р. із суспільних наук був введений державний екзамен. Мета цих «ідеологічних» предметів полягала в утвердженні віри у справжність і реальність комуністичного ідеалу та формування правильного світогляду.

Показано, що ступінь доктринальності й догматизму у викладанні цих курсів був пов'язаний із суспільно-політичною ситуацією в країні. Зокрема, у досліджуваній період суттєвим вододілом стали події введення радянських військ у Чехословаччину 1968 р., після чого поодинокий лібералізм окремих викладачів ідеологічних дисциплін змінився на будь-яке уникнення відкритої дискусії. Маючи високий інтелектуальний рівень, частина викладачів використовувала методи підтексту, езопову мову, прагнучи під ідеологічною мішурою подати об'єктивну інформацію студентам, сприяти формуванню їх критичного мислення.

Конструювання «радянської людини» нерозривно пов'язане з імплантацією російської мови в усі сфери життя суспільства, життя кожного громадянина. Для приховування русифікаційного характеру процесів використовувалась низка аргументів: безперервний розвиток політичних і культурних зв'язків між народами нашої країни і зарубіжних країн, що важко здійснювати без знання російської мови; більшість сучасної науково-технічної, політичної, художньої літератури, монографій, підручників і навчальних посібників видається в країні для всіх народів Радянського Союзу російською мовою; значна частина випускників вищих навчальних закладів республіки, особливо з технічних вишів, направляється в роботу в усі райони СРСР. Ці аргументи подавались як такі, що мають об'єктивну природу, відповідно формувалось уявлення, що їх неможливо змінити, вплинути на них чи скоригувати і вони не залежать від політики влади.

Прийнятий 1958 р. Верховною Радою СРСР Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР» закріпив переваги для вступу тих осіб, які мали трудовий стаж і віддавав пріоритет вечірнім і заочним формам навчання. Входить у традицію робота студентів у літній час на збиранні врожаю в районах цілинних і перелогових земель, у колгоспах і радгоспах.

Визначено, що, окрім можливості заощадження ресурсів шляхом залучення численної когорти студентів для вирішення господарських проблем, влада негласно ставила й інші цілі, що виходили далеко за межі економічної складової. По-перше, імплантувалась утилітаристська, технократична модель прогресу, в якій академічне навчання саме по собі мало виглядати презирливим, і лише в сполученні з трудовим вихованням являло собою дозволений вектор формування людини. По-друге, трудове виховання мало значно більший потенціал, порівняно з навчальним процесом, для виховання колективізму радянського зразка серед молоді й вихолощення ознак

індивідуальності. По-третє, у такий спосіб відбувалось виховання покірності державі, на заклик якої громадянин повинен, фактично безоплатно, віддавати свій час і зусилля.

При вихованні студентської молоді в «правильному» ідеологічному напрямі постулювались два основних завдання, які часом були перехресними: 1) сформувати необхідний критичний мінімум «правильних» переконань, цінностей і моделей поведінки, 2) здійснити «перевиховання» і коригування вже прищеплених сімейним вихованням «шкідливих» поглядів. В українських умовах проблема ускладнювалась існуванням українського національного питання, яке намагалось конкурувати з проектом «єдиного радянського народу».

У підрозділі **2.4. «Інакомислення молоді як виклик „ідеологічній єдності” радянського суспільства»** аналізуються окремі прояви нонконформізму з боку студентської молоді та учнів професійно-технічних закладів в УРСР.

Корінь хибної поведінки молоді вбачався саме в неналежному здійсненні університетом своєї місії виховання ідейно правильної «радянської людини». Спектр шкідливих «проявів» полягав у широкій палітрі – від неправильних смаків, поглядів і окремих висловлювань до створення організацій і об'єднань антирадянського спрямування.

Зміст анонімних документів здебільшого визначався як наклеп на внутрішню і зовнішню політику КПРС і радянського уряду, спроби ревізії марксистсько-ленінського вчення, опір русифікації в Україні, наявність антисемітизму, негативні реакції на важливі політичні заходи, зокрема обговорення проектів і прийняття Конституції СРСР і УРСР, недоліки в постачанні продуктами харчування, підвищення цін на окремі товари. Причини виникнення подібних явищ панівна ідеологія пояснювала акціями ідеологічних диверсій спецслужб противника, недостатньою роботою адміністрацій, інженерно-педагогічних робітників і громадських організацій профтехучилищ щодо ідейно-політичного виховання учнів, прищеплення їм високих патріотичних почуттів, класової свідомості і непримиренності до буржуазної ідеології.

Окрема увага з боку органів КДБ приділялась учням професійно-технічних закладів. У 1979–1980 рр. було профілаковано 105 учнів профтехучилищ, зокрема 21 – за висловлювання націоналістичного та ідейно ворожого характеру, 14 – за прослуховування і поширення зарубіжних антирадянських радіопередач, 3 – за спроби зради Батьківщини у формі втечі за кордон, 10 – за псування державних прапорів і засобів наочної агітації, наруги над портретами видатних діячів радянської держави, 28 – за незаконне зберігання й виготовлення вогнепальної зброї.

У роботі показано приклади інспірування конфліктів з боку силовиків з метою доведення антирадянщини. Для органів держбезпеки і силових структур важливо було демонструвати зв'язок і залежність між рівнем ідейного виховання і здійсненням правопорушень. Така детермінація спрощувала пошук винних і дозволяла рапортувати про розкриття серйозних антидержавних злочинів.

У монографії на прикладі кількох гучних епізодів, пов'язаних із Харківським державним університетом, проілюстровано форми і прояви «різномислення» серед студентів механіко-математичного факультету в 1967–1969 рр.

Важливо наголосити, що студенти ХДУ не обговорювали жодних питань про форми та методи боротьби і не мали наміру організовуватися або закликати до спротиву. Ці прагматичні й логічно вивірені антимілітаристські настрої харківської молоді чітко контрастують з мотивацією молоді Західної України, яка визнавала пріоритетним збройний шлях боротьби, без прорахунку наслідків, маючи досвід підпільної боротьби в УПА батьків і родичів.

Ставлення органів держбезпеки до того чи іншого «антирадянського» прояву залежало не тільки і не стільки від «складу злочину», а зумовлювалось суспільно-політичним кліматом у державі. Після радянського вторгнення в Чехословаччину в 1968

році в СРСР відбувається придушення свобод і черговий етап «закручування гайок». Як наслідок, у провину студентам ставлять нерадянський напрямок мислення, свідомості й світосприйняття навіть без прообразу організації.

Свідчення учасників подій показують, що КДБ наводив вигадані шаблони дискусій і мотивації. Насамперед інтерв'юери заперечують масовість груп, до яких органи держбезпеки приписували осіб з метою доведення організованого характеру об'єднань.

Здійснений точковий аналіз молодіжного інакомислення дозволяє екстраполювати на ці явища методологічні позиції Олексія Юрчака про непродуктивність бінарної моделі аналізу радянського суспільства другої половини ХХ ст. Частина молоді щиро вірила в комуністичні ідеали й цінності, відтворювала і пропагувала їх. Інша частина прагнула розібратись у причинах невідповідностей між декларованим і фактичним станом речей в економіці, зовнішній і внутрішній політиці, соціальній і культурній сферах. Третя група на підставі цього аналізу пропонувала шляхи реформування, однак у рамках існуючої політичної системи. Четверта група виходила з радикальними ідеями суверенізації, повалення існуючого ладу, допускала силовий, збройний шлях досягнення мети. Усі групи, за винятком останньої, у публічній сфері та офіційному дискурсі одягали, як правило, маски байдужості або лояльності режиму.

Переважна більшість молоді доби пізнього соціалізму, яка висловлювала в той чи інший спосіб нонконформістські ідеї, не ідентифікувала себе з дисидентами, не пов'язувала себе з «антирадянщиною», тим паче не перебувала у складі дисидентських організацій. Постійне виявлення і викриття груп, об'єднань та організацій здебільшого є вигаданим конструюванням дійсності з боку КДБ.

У третьому розділі **«Засоби масової інформації в ідеологічній матриці формування суспільної свідомості»** розкрито особливості впливу преси, радіо і телебачення на суспільство та особистість у контексті творення «нової радянської людини».

У підрозділі **3.1. «Радянська преса і конструювання масової суспільної свідомості в Україні»** визначено роль преси як засобу ідеологічної політики в Україні.

У післясталінську добу радянська преса являла розгалужену систему видань. В її структурі можна виділити республіканські, обласні, районні, міські, багатотиражні газети та низову пресу (стінна газета, світлова кіногазета і фотокіногазета).

Передплатні накладки свідчили, що структура читання громадян загалом відповідала переважним пристрастям режиму: в Україні найпопулярніші союзні загальнополітичні газети мали в кілька разів більше передплатників, ніж найпопулярніші республіканські. Поширення набула т.зв. «добровільно-примусова» передплата на підприємствах, у культурно-освітніх організаціях, де працівники повинні були оформити передплату на те чи інше видання (наприклад, «Комуніст України» чи «Трибуна лектора») як додаток до популярних журналів чи дефіцитних книжкових серій.

У 1960-ті рр. спостерігався певний паритет у співвідношенні україномовної і російськомовної преси. Після усунення П. Шелеста влада повернулася до політики русифікації, зокрема й у пресі. За 1970-ті рр. частка україномовних журналів у республіці впала з 46 % до 19 %.

В умовах «холодної війни» і відсутності свободи слова особливий контроль здійснювався за передплатою іноземних журналів і газет та зворотним процесом – експортом за кордон радянської преси.

У монографії досліджуються роль Головліту та «текстові викреслення» у друкованих виданнях республіки. «Перелік відомостей, заборонених до опублікування в районних, міських та багатотиражних газетах і передачах по радіо», окрім військово-політичних питань, забороняв зіставлення внутрішніх цін в іноземних державах із внутрішніми цінами в СРСР, розміри і розрахунки податку з обігу по кожному виду товару, відомості про

випадки, навіть одиничні, захворювання населення на чуму, холеру й віспу, відомості про професійні захворювання, виробничий травматизм, масові харчові отруєння, катастрофи, аварії та пожежі в промисловості і на транспорті. Цей перелік також містив заборону оприлюднювати кількість релігійних організацій, діючих церков, костьолів, монастирів та інших молитовних споруд, про чисельність служителів релігійних культів у СРСР, дані про кількість закритих, а також знесених церков та інших релігійних споруд.

Можливість зіставити інформацію у пресі з тією, свідками й учасниками якої є мешканці, являла собою значну загрозу для системи, адже ця модель викликала відчуття фальшу, який є потенційно загрозливим для «єдинодумця» радянської людини. Тому рапортування кореспондентів про нечувані успіхи радянського ладу сприймалось апріорно при висвітленні глобальних політичних чи соціально-економічних процесів, однак на мікрорівні така практика давала збої.

Визначено, що багатотиражні газети, хоч і зазнавали нижчого ступеню цензурування і контролю, відстоювали, насамперед, не «вузькогрупові» інтересів конкретного колективу, а партійні інтереси на рівні підприємства, страждали на поверховість, примітивізм.

Показано, що в умовах боротьби з релігією і церквою та проведення науково-атеїстичної пропаганди дописувачі газет нерідко за «викриттями» і висміюваннями релігійних пережитків отримували зворотний ефект.

З початком «перебудови» газети активніше відтворюють дійсність і висвітлюють реальність, ведуть з читачем відвертий діалог. Посилюється критичний підхід до недоліків, розширюється інформування про роботу партійних, радянських і громадських організацій. Однак інерція стилю роботи редакційних колективів давалася взнаки. З газетних шпальт не зникли переможні реляції, випинання окремих успіхів, хвастощі через банальні приводи. Критика нівелювалася, конкретні факти, прізвища винних у недоліках, прорахунках не вказувались, повідомлення складалися із загальних фраз.

У 1988–1991 рр. альтернативна (самвидавна, неформальна) преса викликала довіру частини громадян, які відчули фальш від офіційної преси.

У підрозділі **3.2. «Українське радіо: трансляція культурних кодів крізь призму радянської ідеології»** проаналізовано парадоксальну роль українського мовника у збереженні національної ідентичності в умовах жорсткої ідеологізації та контролю.

На початку 1950-х рр. Радянський Союз відставав за показником доступності радіомовлення від США. На 1952 р. на кожну 1000 осіб у СРСР припадало в середньому 100 приймачів, тоді як в США – 500. Через намагання подолати цю відсталість, а також усвідомлення ідеологічного потенціалу радіо, у СРСР забезпечували постійне зростання кількості радіоточок: 800 тис. у 1940 р., 6619 тис. у 1959 р., 7777 тис. у 1965 р. Також збільшувалась кількість радіоприймачів: 239 тис. (1940), 2058 тис. (1959), 2746 тис. (1965). Такої широкої аудиторії не мало жодне друковане видання, жодна ідеологічна установа. На 1 січня 1981 р. населення Української РСР вже мало в особистому користуванні 17,7 млн радіоточок, 11,4 млн радіоприймачів, 7,4 млн – 3-програмних приймачів (для порівняння на цю дату власниками телевізорів були 12,8 млн осіб). Українське радіо за обсягом добового мовлення, різноманіттям та численністю передач було найбільшим у СРСР мовником після центрального (союзного) радіо.

До 1962 р. існувала обов'язковість реєстрації радіоприймачів за місцем проживання або за місцем знаходження приймача. За ухилення від реєстрації власник радіоприймача піддавався штрафу або кримінальній відповідальності.

Радіо називали гострою партійною зброєю, спрямованою на прищеплення радянським людям комуністичних ідеалів, високих моральних принципів і естетичних смаків. Допомогти кожній радянській людині стати активним будівником комунізму – так постулювалось найактуальніше завдання Українського радіо. В усіх випусках «Останніх

вістей» радіо мало показувати нову радянську людину, яка «гармонійно поєднує духовне багатство, моральну чистоту і фізичну досконалість».

Наведено дані офіційних документів, які засвідчують занепокоєння партійних структур недостатніми зусиллями Українського радіо з конструювання «радянської людини», певним зміщенням акцентів з питань комуністичного виховання на культурологічні аспекти. Акцентовано увагу на стратегії україномовності ефіру, мовленнєвій культурі дикторів Українського радіо.

На конкретному емпіричному матеріалі аналізується дихотомія між допущенням до радіоефіру пересічних громадян, з одного боку, і необхідністю суворого контролю над змістом їх виступів – з іншого, у більш широкому контексті – включення населення в побудову соціалізму і комунізму та страх перед ініціативою знизу.

Показано, що в ефірі Українського радіо в післясталінську добу трансливались не оригінальні радіоп'єси (жанр знищений у 1930-ті рр.), а перевірені часом художні твори, апробовані театральні вистави, адаптовані для формату радіо й записані в радіостудіях.

У роботі наголошується на парадоксі співіснування назви радіоточки «брехунець» з високим ступенем довіри громадян до інформації, яку трансливало радянське радіо.

Визначено, що Українське радіо виконувало важливу роль при формуванні спільної української ідентичності радянського зразка. Одночасне трансливання по радіо однакової інформації для населення всієї республіки, в умовах абсолютної доступності цього ЗМІ навіть у найвіддаленіших районах, створювало підстави для інтеграції населення різних регіонів України в єдиний, хоч і амбівалентний, соціально-політичний організм. Попри ідеологічно-пропагандистську функцію, Українське радіо повсякчас залишалось комунікаційним елементом, що набагато чіткіше, послідовніше та повніше, аніж інші ЗМІ, сприяло збереженню і популяризації української культури через рідне слово, народну пісню, інші архетипи української самосвідомості. Перебуваючи в єдиній системі ідеологічних координат, радіомовлення випереджало телебачення за цими параметрами.

Формування української ідентичності, звісно, не ставилось як завдання колективу Українського радіо, воно суперечило державній політиці щодо створення «єдиного радянського народу», однак, через дозволені т.зв. етнографічні особливості населення республік СРСР, парадоксально працювали символи, образи, культурні коди, які містила в собі українська мова, українське мистецтво в ефірі вітчизняного радіо.

У підрозділі **3.3. «„Радіохулігани” та „ворожі голоси”: ідеологічне протистояння на радіохвилях»** аналізується явище т.зв. «радіохуліганства», яке постало наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. в атмосфері хрущовської відлиги. Цей феномен слід розглядати, з одного боку, як прагнення молоді до самоствердження, подолання обмежень у доступі до інформації в умовах закритого суспільства, з іншого – як породження руху радіоаматорства, що набув у СРСР значних масштабів у контексті військово-патріотичного виховання молоді.

Необхідність боротьби з «нелегальщиками» в ефірі зумовлювалась тим, що вони встановлювали між собою двосторонній зв'язок, здійснювали обмін інформацією про пристрої передавальної апаратури, передавали концерти в грамзапису і в особистому виконанні, програвали в ефірі платівки кустарного виробництва із записами ідеологічно невитриманої музики, зокрема тюремних пісень і куплетів, а в окремих випадках передавались вірші, ворожі радянському ладу. Спостерігались також факти передач сороміцьких жаргонних пісень, історій з любовними пригодами та ін.

За даними КДБ УРСР, у 1957–1959 рр. у містах Сталінської області – Сталіно, Макіївка, Єнакієве, Жданов, Краматорськ, Артемівськ, Горлівка та ін. спостерігалась активна робота значної кількості нелегальних аматорських радіостанцій, які виходили в ефір на середніх хвилях у діапазоні 150–250 метрів, а в окремих випадках – у діапазоні коротких та ультракоротких хвиль. На початок операції спецслужб по Сталінській області було встановлено 806 адрес, з яких проводились нелегальні передачі. З них 594 особи –

робітничу молодь, 123 – учні технікумів і шкіл, 10 – службовці, 79 – без певних занять. З цього числа 141 особа була членом ВЛКСМ, а батьки 2 осіб були членами КПРС.

У монографії визначено технічні й організаційні аспекти «радіохуліганства», зокрема виготовлення радіопередавачів, методи конспірації.

КДБ неодноразово висловлював обурення нескоординованістю державних структур у боротьбі з «радіохуліганством». Саме тому до кримінальної відповідальності часто притягувались не за хуліганські дії в ефірі, а, наприклад, за незаконне зберігання вогнепальної холодної зброї. Суди посилались на відсутність правових підстав не тільки для кримінальної чи адміністративної відповідальності, а й для вилучення апаратури через її вільний продаж. Кримінальні справи на осіб, які займались нелегальним виходом в ефір, могли припиняти в разі негласного співробітництва з органами КДБ.

Окрім ідеологічного чинника, пов'язаного з негативним впливом інформації в ефірі на молодь, основний аргумент, що використовувався в боротьбі з «радіохуліганством», полягав у вчиненні перешкод роботі відомчих і ширококомовних радіостанцій, зв'язку на залізничному та повітряному транспорті й ускладненням при прослуховуванні передач державних радіокомпаній.

Факти не давали підстав для зручного висновку, що нелегальні дії в радіоефірах здійснюють маргінали. Виявлено ряд випадків, коли діти партійно-господарського і радянського активу також займались радіопередачами, а часом батьки допомагали своїм дітям.

Для спецслужби особливе занепокоєння становили факти згуртування осіб, які створювали аматорські радіостанції. Про масштаби «радіохуліганства» в ефірі може свідчити той факт, що тільки в Сталінській області у травні 1959 р. було вилучено 992 радіопередавальні пристрої. Наприкінці 1950-х рр. це явище особливо поширилося в Сталінській, Луганській, Запорізькій і Харківській областях, сягнувши пізніше загальноукраїнських масштабів. «Репертуар» нелегальних радіоаматорів становила заборонена музика («Признайся мне», «Аникуша», «Буги-Вуги», «Рок-н-Ролл»), тюремні пісні.

Загрозливим для формування світогляду «правильної» радянської людини вбачалось пропагандистське мовлення зарубіжних радіостанцій, т. зв. «ворожих голосів», боротьбу з якими розглядали як одну з підвалин забезпечення державної безпеки.

Станом на 1982 р. «антирадянське мовлення» на Україну велось з 37 радіостанцій, розміщених у різних зарубіжних країнах. Серед «ворожих голосів» називалися такі радіостанції: «Свобода» (цілодобово на 60 частотах), «Албанія» (цілодобово на 30 частотах), «Голос Ізраїлю» (цілодобово на 145 частотах), «Китай» (цілодобово на 140 частотах), «Вільна Європа» (польською, угорською, чеською мовою, за розкладом), «Голос Америки» (151 частота), «Бі-Бі-Сі» (78 частот), «Німецька хвиля» (21 частота). Клерикально-антикомуністичний наступ на молодь вбачався й з боку протестантських радіоцентрів – «Трансвітне радіо», «Голос Анд», ИБРА, «Всесвітнє радіо адвентистів».

З метою вивчення основних напрямків ворожих радіопередач, отримання оперативної інформації про них партійними і радянськими органами, удосконалення системи контрпропаганди в серпні 1957 р. Державним комітетом Ради Міністрів УРСР по телебаченню і радіомовленню була організована спеціальна служба радіоперехоплень.

Станом на 1981 р. в Україні під «глушилки» використовувалося 307 радіопередавачів, з них 26 – направленої дії потужністю від 20 до 100 кВт для дальнього радіозахисту і 279 – для місцевого (в радіусі 15–20 км) потужністю від 1 до 5 кВт.

У монографії заперечується «дзеркальність» зарубіжної пропаганди й радянської контрпропаганди та наводяться особливості їхнього мовлення.

Радіоцентри, технічні засоби яких здійснювали радіопротидію, були розташовані в містах: Дніпропетровську, Донецьку, Києві, Львові, Одесі, Сімферополі, Ужгороді, Харкові, Чернівцях. Усього по Україні, за даними на 1959 р., працювала 231 радіостанція

місцевого і дальнього захисту Міністерства зв'язку та 12 передавачів інших відомств. Станом на 1982 р. кількість передавачів становила 307, зокрема по Києву – 72.

Що стосується кількісної аудиторії західного радіо, у липні 1960 р. відділ пропаганди ЦК КПРС називав цифру у 20 млн радіоприймачів, здатних приймати зарубіжні радіостанції, а у 1980-х число тих, хто мав подібні радіоприймачі, зросло до половини населення.

У листопаді 1988 р. М. Горбачов домігся рішення Політбюро ЦК КПРС про повне зняття радіоперешкод. Це рішення, що приймалось на хвилі всезагальної демократизації та вгасання «холодної війни», формалізувало невідворотність включення СРСР до світового інформаційного простору.

У підрозділі 3.4. «„Останкінський шприц” і український глядач», спираючись на теорії «підшкірного упорскування» (Г. Лассуелл) і культивування (Дж. Гербнер, Ларрі Гросс), досліджується роль радянського телебачення в системі ідеологічних впливів з конструювання «радянської людини» в Україні.

Протягом другої половини ХХ ст. телебачення в СРСР трансформувалось з елітарного засобу інформування і розважання в елемент повсякденності, а перегляд передач став частиною побуту всіх громадян.

Співвідношення телепродукту, при якому, за винятком дитячих передач власного виробництва, превалював продукт студій Москви та Ленінграда, можна вважати типовим для всього радянського періоду, що логічно віддзеркалювало підпорядкований статус українського телебачення в загальнорадянській системі ЗМІ.

Визначено, що перші 15 років, у 1951–1967 роки, українське телебачення (повністю прямоефірне) мало автентичний характер. Певна автономність українського ТБ від Москви була зумовлена й суто технічним фактором, а саме відсутністю радіорелейних ліній, а відтак ускладненим прямим візуальним контролем з Москви. Однак, з кінця 1960-х – початку 1970-х років українське телебачення втрачає національну окремішність, розчиняючись у загальносоюзному, і перетворюється на інструмент русифікації. Значною мірою цьому сприяли події Празької весни 1968 р., інституційна централізація контролю над телебаченням шляхом створення Держтелерадіо СРСР в ранзі союзно-республіканського міністерства (1970), призначення керівником Держтелерадіо Сергія Лапіна, що змінило комунікаційні стратегії радянського телебачення і посилювало його агітаційно-мобілізаційну функцію.

Українське телебачення використовувало в ефірі чимало матеріалів народного і хорового мистецтва, народної музики, української естради, фестивально-телевізійних передач. Цей дискурс склався як компроміс між неможливістю показувати події в Україні без прив'язки до СРСР і прагненням зберегти автентичне українське обличчя, не дозволивши розчинити його в загальнорадянському інформаційному просторі. Відповіддю стало використання дозволених меж етнографічних особливостей, крізь які патріотично налаштовані глядачі читали «коди» національної ідентичності.

Телебачення мало стати частиною місіонерського проекту з формування «правильних смаків» у «нової радянської людини», а також втілювати у життя схему «стимул–реакція». Передбачалось, що, переглянувши ввечері інсценовані репортажі й переможні рапорти, на ранок радянська людина встає на трудову вахту і включається в соціалістичне змагання за перехідний Червоний прапор або за звання «Ударник комуністичної праці». Водночас вразливість телевізійного мовлення (як і радіомовлення) полягала у свободі глядача вийти з-під впливу нецікавої передачі.

В умовах ідеологічної боротьби між соціалізмом і капіталізмом важливе місце в системі телевізійного мовлення займали програми контрпропагандистського спрямування. Зокрема, Одеський облтелерадіокомітет спеціалізувався на циклових передачах, присвячених викриттю міжнародного сіонізму, Львівський – релігійного екстремізму, Донецький – на питаннях боротьби із впливом буржуазної моралі.

Для вивчення форм і методів роботи ідеологічного противника, з метою покращення постановки контрпропагандистської роботи редакцій Українському телебаченню і радіомовленню було дозволено в спеціально обладнаній кімнаті здійснювати перегляд телевізійних передач, що транслювалися телекомпаніями капіталістичних країн по системі супутникового телебачення. Держтелерадіо УРСР забезпечувало режимний перегляд цих передач.

Радянська ідеологічна машина виходила з того, що не вся частина аудиторії має достатньо розвинуте логічне мислення, аби досягти потрібних висновків з аргументів, що наводяться. Тому в усіх передачах пропагандистської і контрпропагандистської спрямованості були акцентовано присутні потрібні висновки.

Жорстка заідеологізованість стосувалась зокрема й форми подачі матеріалу. Соціально-економічні труднощі традиційно демонструвались у контексті героїчних зусиль партії та уряду щодо їх подолання або як результат недогляду низових чиновників.

У монографії наголошено, що в СРСР Головліт та його цензори на місцях не відігравали, на відміну, наприклад, від Польщі, провідної ролі в загальній «машині» контролю над медіа, а основні функції цензури в радянських умовах значною мірою виконували головні редактори в поєднанні з самоконтролем і самоцензурою самих журналістів.

Визначено спілкування з аудиторією через листи як стратегію радянського телебачення. Глядацька пошта трактувалась як «голос трудящих» і «сигнал знизу» та імітувала безпосереднє зближення народу з партією і урядом.

З розгортанням процесів гласності та посиленням критичних настроїв серед населення, появою на центральному телебаченні модерних програм, зміною дикторської парадигми на журналістську з правом висловлення власної думки та дискусії очевидними стають інерційність та заскоружлість багатьох телевізійних передач українського телебачення, яке залишалось оплотом консерватизму.

В умовах загального курсу на розширення простору використання української мови в добу «перебудови» станом на перше півріччя 1987 р. 39,9% мовлення здійснювалось на українському телебаченні українською, а 60,1% – російською мовою. Основний обсяг мовлення російською мовою УТ припадав на демонстрацію художніх і документальних фільмів, мультфільмів, які українською мовою не випускались і не дублювались.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років у телевізійних програмах відчувається присутність симптомів, які визначаються як «культурна травма». Підвищене хвилювання формували сеанси гіпнозу з А. Кашпіровським і А. Чумаком. Під час телесеансів вони вдало апелювали не лише до фізичного здоров'я глядачів, а й до «больових точок» їхньої психологічної розгубленості в епоху міжчасся.

На зламі 1980–1990-х років репертуар телебачення, особливо з появою приватних, т.зв. дециметрових каналів, значно розширюється за рахунок раніше табуєваних тем, фільмів, зокрема еротичного плану. З поширенням відеомагнітофонів набуває розмаху відеоаматорство. Під час «перебудови» намітився поворот від виробничих тем до проблем соціального життя. Злочинність, кримінал, наркоманія, аборти, гомосексуалізм, СНІД, релігія, самогубства, нещасні випадки, особисте життя радянських керівників перестали бути забороненими темами. Соціологічна і статистична інформація стосовно таких сюжетів, часом гіперболізована, опинилась у вільному доступі.

На початку 1990-х рр. українське телебачення лише для частини населення стало джерелом конструювання національної ідентичності, натомість, програючи за рівнем передач та їх різноманіттям російському телебаченню, сприяло збереженню амбівалентної свідомості громадян.

У четвертому розділі **«Соціокультурний процес та індоктринація радянської ідентичності»** вивчаються окремі складники масової культури, що справляли вплив на

конструювання ідентичності «радянської людини»: радянські мовні практики, політичні анекдоти, кіно, музика, свята і обряди.

У підрозділі **4.1. «Радянські мовні практики: політико-ідеологічні особливості»** досліджуються взаємовідносини мови та ідеології на двох рівнях: процесів, які відбуваються в мові під впливом політичної ідеології, та мовних засобів, за допомогою яких здійснюється вплив на формування ідентичності носіїв мови.

Будь-який дискурс не існує поза середовищем мови. За Н. Арутюною, дискурс – це «мовлення, занурене в життя», тобто мовлення, наділене соціокультурним виміром, або мова, перетворювана суб'єктом комунікації і включена в конкретний соціокультурний контекст. У дослідженні використовується поняття «дискурс» за Ю. Хабермасом, як «рефлексивна комунікація, що передбачає самоцінну процесуальність проговорювання всіх значущих для учасників комунікації її аспектів».

На конкретному емпіричному матеріалі аналізуються ознаки радянської бюрократичної мови як-от: монологічність, ритуальність, закритість, директивність, наявність єдиної колективної точки зору, постійні вогнища напруги, деформації мовної картини світу, яку відрізняють примітивізм, однонаправлений рух часу, замкнутість простору, міфологізм.

У сучасній гуманітаристиці існує низка термінів, які застосовуються на позначення радянського дискурсу, – новояз, ньюспік, мова тоталітарного суспільства, тоталітарна мова, дубль-новомова, радянський політичний жаргон, мова радянської бюрократії (номенклатури), «советізма». Розкриття сутності цих феноменів реконструйовано через передовиці, що писалися на «новоязі», використовувалися різного роду кліше, штампи, гасла; багатократне повторювання слів з позитивним смислом, що створювало ефект стабільності та впевненості в завтрашньому дні; використання однорідних членів речення, що мало демонструвати ефект «одного цілого» (партія і ЦК, рос. – единство и сплоченность, воля и чаянья); перевага надавалась прикметникам, що мали демонструвати масштаби досягнутого (ударна праця, ударна вахта, гігантський розмах, колосальний успіх, подальший розквіт тощо); з метою маніпулювання свідомістю людей використовувалися евфемізми (утримування від неналежних слів, пом'якшені вислови – «слуги народу» замість «номенклатурні працівники»).

Показано однобічний характер радянської комунікації, що передбачав схвалення рішень і промов. Визначено застосування категорій «розвитку» і «прогресу» як основних змістовних елементів у повідомленнях ЗМІ, що є частиною лінгвогіпнозу.

Використання словосполучень «дружба народів», «сім'я народів-братів», «братерське єднання народів», «інтернаціональна єдність» було покликано створювати ілюзію інтернаціоналізму, маскуючи процеси русифікації та нівелювання національної ідентичності.

На основі теоретичних напрацювань швейцарського дослідника Д. Вайса проведено зіставлення націонал-соціалістичного і комуністичного тоталітарних дискурсів та встановлено їх типологічну схожість.

Продемонстровано форми і способи реакції населення на впровадження «новоязу», як-от: «мова самооборони» (А. Вежбіцка), «мовний спротив» (Н. Купіна), «акратична мова» («мова не-влади»), які означають навмисне ігнорування стандартів.

У монографії присвячено увагу феномену езопівської мови на рівні повсякденного спілкування та в офіційних мовних практиках.

В епоху «перебудови», коли відчутним став ефект фальшу від догматизованих ідеологічних нашарувань, розбіжностей між патетичними словами і реаліями, а також послабився ідеологічний контроль, наростає процес нонконформізму, проявом якого стає сміхова реакція на ідеологічну мову.

У підрозділі **4.2. «„Сміх крізь сльози“: радянський політичний анекдот»** розкрито амбівалентний зв'язок комуністичної ідеології і політичного анекдоту.

Якщо при Сталіні розповідати анекдоти намагались у вузькому колі і прагнули, щоб вони були не різкими, то в умовах послаблення інерції страху, на початку 1960-х рр., народ виявив дивовижне прагнення до самовираження на рівні анекдотної творчості, яка стала частиною повсякденних практик у різних соціальних групах. Жартами обмінювались щоденно звичайні люди, і вони були набагато популярніші, ніж офіційний гумор у сатиричних журналах. Участь у цьому ритуалі нагадувала своєрідний маркер, що навколо люди такі ж «нормальні», і так само ставляться до радянської системи.

Політичні анекдоти суттєво відрізнялись від анекдотів на теми, дозволені комуністичною ідеологією, навіть заохочувані нею, зокрема: алкоголізм, свекруха, погода, житлова проблема, дрібні бюрократи-чиновники тощо.

Визначено, що анекдоти підривали основний ідеологічний корінь системи, демонструючи розбіжності між декларованими гаслами та сприйняттям їх населенням. Відтворюючи реальність у перебільшеному і сміховинному вигляді, анекдоти сприяли створенню альтернативної суспільної сфери. Показано значення політичного анекдоту для людини як психологічного самозахисту, психологічної саморегуляції невольних людей.

Для анекдотів на ідеологічні теми характерно повне розвінчання усіх радянських кумирів: героїв, перемог, що без кінця оспівувалися, установ (партії, органів держбезпеки, рад та ін.), що безперервно вихвалялися. Те, що в офіціозі є предметом апології, для анекдотистів слугує лише підставою саркастичного висміювання.

Доведено, що «радянська людина» через розповіді/слухання анекдотів компенсувала можливості самовираження, що в західних демократіях реалізуються, наприклад, через вибори або ЗМІ.

Анекдоти демонстрували невіру в офіційну лінію про те, що національні прагнення зникли зі створенням «нової радянської людини». Свідченням є численний блок анекдотів про чукчів з іронією над перевагами, які дала радянська влада не лише підкореним, периферійним, а й неросійським народам (чукчі виступають збірним поняттям).

Серед значного масиву документів досліджуваного періоду в ГДА СБУ знайдено поодинокий факт уваги КДБ до анекдотів. Причини незначної уваги до анекдотів, як потенційної загрози радянському ладу, з боку спецслужб пояснюються кількома аспектами. По-перше, масовим характером анекдотів, контроль над якими вже був неможливий у післясталінську епоху. По-друге, здійснювати контроль над обігом анекдотів – означало б необхідність їх цитувати, а відтак – визнавати факт глузування над радянською системою, висміювання її основоположних засад, що набагато страшніше, ніж фіксувати окремі явища нонконформізму, дисидентства, хуліганства або кримінальних діянь. По-третє, у післясталінську добу увага спецслужб фокусується здебільшого на письмовій фіксації анекдотів, а не на їх усному поширенні. Є підстави стверджувати, що співробітники КДБ використовували інформацію про розповіді «антирадянських» анекдотів під час «профілактики» осіб як засіб тиску і погроз.

Розквіту анекдотного жанру у другій половині 1980-х рр. сприяло поступове зменшення страху за можливе покарання через поширення анекдотів. Крім того, у 1988–1991 рр. неформальна преса активно друкує на своїх шпальтах політичні анекдоти, сприяючи їх поширенню в масах. У монографії наведено приклади анекдотного жанру на сторінках альтернативної періодики.

У підрозділі **4.3. «Радянське кіно: соцреалізм і українські образи»** зацентровано, що в умовах радянської України кінематографу було сформульовано чіткі політико-ідеологічні вимоги, суть яких полягала в необхідності силою мистецтва не лише відбивати дійсність, а й формувати «нову історичну спільність» та «нову радянську людину». Головним героєм мистецтва кіно соціалістичного реалізму проголошувалась «людина-трудівник, творець нового суспільства, сповнена оптимізму і віри в торжество ідеалів

комунізму». Доведення цієї тези здійснювалось на контрасті з ідеологією «буржуазного кіно».

В Україні функціонувала потужна та різноманітна інфраструктура кіноіндустрії та кінопоказу. У досліджуваний період діяли: Київська кіностудія (з 1957 р. носить ім'я Олександра Довженка), Одеська кіностудія художніх фільмів, Ялтинська кіностудія художніх фільмів» (з 1963 р. філія Центральної кіностудії дитячих та юнацьких фільмів ім. Горького), Київська кіностудія науково-популярних фільмів, Укртелефільм (з 1965 р.).

Українські кіностудії програвали російським і за рівнем ресурсного забезпечення, і за сталістю кадрового потенціалу. Підготовка кадрів у галузі кінематографа в Україні залишалась проблемним місцем. Лише в 1961 р. при Київському державному інституті театрального мистецтва імені І.К. Карпенка-Карого було відкрито кінофакультет, на якому до 1991 р. не готували сценаристів.

Ідеологічна місія кінотеатрів і сільських кіноустановок забезпечувалась завдяки показу перед початком сеансу т. зв. кіножурналів, хронікально-документальних, науково-популярних фільмів, хроніки з кількома сюжетами з різних країн. Сільський кінопоказ відрізнявся директивністю і більш суворим контролем за явкою глядачів. Водночас фільми, які мусили «допомагати справі комуністичного виховання народу, сприяти утвердженню ідеалів комунізму, високих морально-етичних норм поведінки людини нового комуністичного суспільства», неодноразово грішили на показуху та карикатурність образів. Прямолінійні заклики і «перегрівання» сюжетних ліній у багатьох ідеологічних кінофільмах цілком лягали в канву формування догматичного мислення «радянської людини», водночас у частини населення подібні творчі лінії викликали відчуття фальшу і нещирості.

Репертуарна політика будувалась на провідній ролі фільмів вітчизняного виробництва. Попри це, фільми капіталістичних країн мали підвищений попит глядачів, тож їх показ давав можливість кінотеатрам виконувати план доходів. У 1970-ті – першій половині 1980-х рр. частка фільмів капіталістичних країн зменшується. У 1980 р. радянські фільми займали в репертуарі 70,2% екранного часу.

Виховна функція кінематографа з конструювання «радянської людини» втілювалась у навішування тавра «бандерівці» діячам українського національного руху. КДБ піднесено звітував до ЦК Компартії України про високу ефективність демонстрації подібних фільмів та схвальну реакцію на них глядачів. Вищим градусом цієї ефективності вважався «самосуд над націоналізмом» у кінозалі.

Як форма контрпропаганди в кіномережі використовувались контртексти, складені Держкіно УРСР разом із компетентними органами. Відповідальні працівники кінотеатрів мали записувати ці тексти на магнітофон і у формі звукової реклами транслювати до початку сеансу протягом усього періоду демонстрації того або іншого фільму.

Досліджено питання формування національної ідентичності засобами радянського кіно. До обмеженої кількості фільмів, сюжетна лінія яких містить автентичні елементи, що викликають однозначну асоціацію з українською тематикою, належить масив «поетичного кіно», фільми за участю Штепселя і Тарапуньки, фільм «За двома зайцями».

Вміння зчитувати українські символи і маркери в кінофільмах, які, на перший погляд, не мають національного колориту, залежало від суб'єктивного сприйняття глядача, рівня самосвідомості, ціннісних установок тощо.

У контексті дослідження феномену творчості Сергія Параджанова наголошено, що заслуга фільму «Тіні забутих предків» полягає в тому, що кінострічка позиціонувала як культурний факт Західну Україну, яку до того кіномистецтво не помічало, адже Україна асоціювалась насамперед із Центральною Україною.

На підставі стенограм засідань за участю письменників та стану дублювання кінофільмів продемонстровано рівень русифікації та вихолощення національного субстрату з українського кінопродукту.

Пошук «нової радянської людини» та/або її виховання становив один з обов'язкових маркерів, наявність якого забезпечувала «легке» погодження сценаріїв фільмів на партійному рівні.

На фоні масової ідеологізації та виховання слухняності населення у частини суспільства існував запит на критичне сприйняття дійсності, інтелектуальне осмислення кінопродукту, поцінування глибинного підтексту кінофільмів, естетичний смак. Такі фільми рідко з'являлись у кінопрокаті, здебільшого в маленьких кінозалах і на короткий період. Відповіддю на цей запит «інтелектуального» кіно стала поява самодіяльних клубів (один з найвідоміших – кіноклуб «Восхождение» у Запоріжжі) та розквіт відеобізнесу. Справжньою причиною появи у другій половині 1980-х рр. величезної кількості відеокооперативів та їх популярності стало прагнення глядачів компенсувати дефіцит, через різні канали (контрабанда, записи з прикордонного телебачення) одержувати фільми, що не підлягали показу офіційним шляхом. Не маючи змоги побороти цей рух, КДБ прагнув його очолити шляхом створення відеотек по лінії Держкіно УРСР. Проте вони не могли задовольнити попит і послабити інтерес до закордонних відеозаписів.

Доведено, що радянський кінематограф був масштабним культурним, соціальним та ідеологічним проектом, спрямованим на творення ідентичності «нової радянської людини», паралельно створюючи простір для колективного відпочинку народних мас. Українське кіно, попри окремі безумовні досягнення та успіхи, не змогло створити власного обличчя, розчиняючись у загальнорадянському кіномистецтві.

У підрозділі **4.4. «Музика як ідеологічний феномен: між пропагандою та повсякденням»** наголошено, що музика в СРСР розглядалась з позицій ключових елементів культури соцреалізму – партійності, народності, інтернаціоналізму, при цьому радянська ідеологічна машина не приховувала пропагандистський потенціал пісні. Стверджувалась формула підпорядкованості й поглинання народного характеру пісень партійними завданнями.

Наголошено, що пропагандистська і мобілізуюча роль музики не є винаходом радянської влади. Функція вихваляння державної влади і держави сформувалась ще в стародавні часи, поступово вдосконалюючись як інструмент маніпуляції, панування й підкорення. Проведено паралелі у використанні мелодій радянських і нацистських маршів, музики в концентраційних таборих обох держав.

Декоративність і навіть певний «суспільний договір» між офіційною ідеологією та її сприйняттям з боку суспільства демонструють піонерські пісні.

На прикладі самодіяльних хорів проілюстровано суперечливу позицію радянської влади щодо фольклору. З одного боку, вона прагнула використати народну творчість для задоволення мінімального рівня національно-культурних прагнень народів СРСР, з іншого – намагалась включити фольклор у прокрустове ложе державного ідеологічного контролю, вихолощуючи з репертуару хорових колективів автентичних пісень, творів місцевої проблематики, що мали заряд українського національного духу. Особливу кризу в репертуарі і діяльності переживали ансамблі та капели бандуристів.

На матеріалах КДБ реконструйовано «захищений» від радянської регламентації простір музичного репертуару – ресторани, кафе і бари, в яких оркестри за грошову винагороду відвідувачів виконували на замовлення зарубіжну, жаргонну музику.

У роботі акцентовано на бардівському руху, що активізувався в період «відлиги». Значну популярність у 1950–1980-х рр. здобули пісні таких бардів, як: О. Галич, Б. Окуджава, Ю. Візбор, Ю. Кукін, Є. Клячкін, О. Башлачов, В. Берковський, О. Городницький, О. Дольський, Н. Матвеева, С. Нікітін, О. Розенбаум, О. Мірзаян та ін. Більшість їх пісень хоч і були невідцензурні, проте не мали протестного характеру. Музика бардів була способом самовираження, що виходив за межі канонічної поведінки «радянської людини».

Через поняття «уявної спільноти», висунуте Бенедиктом Андерсоном, розкрито розуміння емоційної солідарності, що викликає авторська пісня. Висувається теза, що «бардівська ідентичність» еволюціонувала (у різних масштабах та формах) до ідентичності національної в період суверенізації України.

Багато стереотипів щодо рок-музики як буржуазного і невластивого радянській та українській культурі явища подолав Перший республіканський фестиваль української сучасної музики і популярної пісні «Червона Рута», що вперше проходив у Чернівцях 1989 р. на хвилі національного піднесення. Фестиваль, що хронологічно збігся з періодом, коли на поверхню вийшли вади та ерозії радянської системи, актуалізував і питання стану тогочасної української естради.

На прикладі музики обґрунтовано широку тенденцію – у культурі повсякденності радянської доби діяла модель поведінки подвійної лояльності і подвійної ідентичності. У публічній сфері, на «передньому плані», кожний повинен був добре виконувати роль «радянської людини», що не приймає буржуазну ідеологію, буржуазний світогляд.

У підрозділі **4.5. «Святково-обрядова культура: радянські експерименти VS українська традиція»** зазначається, що 1959 р. почалась кампанія «за нові обряди» в газеті «Известия», спрямована на заміну релігійних обрядів та ідеологічне «перековування» населення. У 1960-ті рр. обрядовість в Україні стає масштабним державним проектом, і в грудні 1969 р. ЦК Компартії України створює Комісію з вивчення і впровадження в побут нових цивільних обрядів при Президії Верховної Ради Української РСР, і так само комісії при виконкомах місцевих Рад депутатів трудящих в областях, районах, містах, селах і селищах. До розробки нової соціалістичної обрядовості широко залучали громадськість: учених науково-дослідних установ, письменників, діячів культури та мистецтва, партійних, радянських, профспілкових, комсомольських працівників, етнографів.

Було сформовано градацію свят, до яких належали: всенародні (державні); трудові – свято першої борозни, свято урожаю, свято праці, посвячення в робітничий клас, посвячення в землероби, свято серпа і молота, свято механізатора, свято тваринника; календарні – новорічні щедрівки, свято весни, свято золоті осені, свято квітів, свято зустрічі весни з літом, купальські свята, свято проводів зими; побутові – урочисті реєстрації шлюбів, новонароджених («Звездіни»), свято вшанування ветеранів, вшанування пам'яті загиблих воїнів і померлих земляків, комсомольсько-молодіжні весілля, проводи в армію, свято повноліття, новосілля та ін.

У відділ агітації і пропаганди ЦК Компартії України з областей надходили бравурні повідомлення про успішне впровадження в побут трудящих радянських свят і обрядів на основі нових сценаріїв. Ці сценарії містили приголомшливу еkleктику ідеологічних елементів, побутових сцен, персонажів популярних літературно-мистецьких творів. Показовим є розроблений 1963 р. Амур-Нижньодніпровським райкомом Дніпропетровської обл. сценарій Дня трудової слави, який передбачав 8 коней, тачанку з Чапаєвим і Петькою у кулемета, чотири мотоцикли, на яких мали бути герої Д'Артаньяна, Атоса, Портоса і Арамиса в костюмах мушкетерів, авто зі сценою запорозьких козаків, які пишуть листа канцлеру Аденауєру, а також автомобіль з дядьком Стюпою в міліцейській формі серед дітей.

У Західній Україні впровадження свят і обрядів супроводжувалось спробою поєднати новорадянські та традиційні національні елементи (наприклад, розміщення на сцені на кумачевому полотнищі портрета В.І. Леніна, обрамленого українськими вишитими рушниками). Радянська система виробляла синкретичні види святкування: залишаючи автентичною форму, наповнювала її новим ідейно витриманим змістом. Яскравим прикладом у цьому плані може бути досвід комсомольсько-молодіжних вечорниць та обряд «Звездіни».

Обґрунтовано тезу про те, що визнавались лише ті вади і недоліки при впровадженні нової святково-обрядової культури, які мають організаційний, технічний характер, а не стосуються глибинних основ, політико-ідеологічного ядра. Натомість прояви будь-якої опозиційності в поглядах, громадської чи політичної незгоди при святкуваннях чи виконанні обрядів ретельно приховувалися.

Прояви «буржуазного націоналізму» вбачали у колядуванні і щедруванні. На матеріалах КДБ УРСР та проведених інтерв'ю реконструйовано повсякденний вимір використання колядок у середовищі учасників хору «Гомін», а також серед науковців-фізиків Академії наук УРСР.

Серед форм повсякденного і святкового дозвілля, що набули популярності серед населення, але не були легітимізовані зверху, були танці й молодіжні дискотеки. До масових танців висувалися вимоги дотримання класової суті, як наріжного каменю радянської ідеології. Програми штатних дискотек затверджувались, як правило, міськими, районними відділами культури, а дискотек навчальних закладів, профспілкових клубів, Палаців культури – керівниками цих організацій. У реальності це означало встановлення контролю над одягом, зачісками, манерами, репертуаром. Танці, що дозволялись на шкільному вечорі, могли бути затвердженими районним відділом освіти. До кінця 1980-х рр. влада, не відчуваючи результатів у боротьбі з дискотеками, прагнула очолити цю сферу дозвілля через створення обласних художньо-методичних рад молодіжних аматорських об'єднань і дискотек, програм курсового навчання диск-жокеїв.

Показано, що спектр реакції на святково-обрядову культуру коливався від покірного слідування їй (частина номенклатури, люди з низьким рівнем критичного мислення) до вороже опозиційних настроїв. Однак на ці полюси припадала меншість населення. Для більшості громадян політичні акції часто проходили начебто повз них, а радісні почуття викликали скоріше вільні дні в колі родини й друзів. Відчуття фальшу, штучності й нещирості обрядово-святкових дійств призводило до формування сатирично-гумористичної реакції на них.

ВИСНОВКИ

Радянська доба стала епохою грандіозного експерименту над суспільством, відомим як «побудова комунізму». За задумом більшовиків, на уламках Російської імперії, після знищення приватної власності, панівних класів, встановлення жорсткої диктатури соціальних низів, мало виникнути нове суспільство. Провідна роль у проекті з будівництва комунізму належала «новим людям» – громадянам зі зміненою свідомістю, вихованим у дусі цінностей комуністичного ладу. Саме вони мали скласти соціальний базис радянської влади і створити її перспективу – сформувати «нову історичну спільність – радянський народ».

Спроби більшовиків змінити суспільну свідомість одразу привернули увагу науковців. Виник потужний академічний дискурс, у рамках якого даються інтерпретації феномену «будівника комунізму», причини та передумови його формування, механізми конструювання «правильних» цінностей протягом 1917–1953 рр. Водночас доля «*homo sovieticus*» післясталінської доби залишалася в ролі епілогу для добре вивченої історії сталінізму.

Аналіз напрацювань дослідників дає змогу вести мову про окремі самодостатні дискурси з власними інтерпретаціями комуністичного типу людини, здобутками та проблемами у її дослідженні. Радянський академічний дискурс був інкорпорований до системи конструювання «нової людини» і нездатним на її об'єктивне висвітлення. Система цензури та ідеологізація суспільних наук у СРСР перетворювали публікації радянських вчених на транслювання не даних про справжній стан суспільної свідомості, а побажань владної верхівки Радянського Союзу щодо рис «правильного громадянина»: залежного від держави, схильного довіряти офіційній пропаганді, культурно

уніфікованого. Альтернативу пропонував дисидентський дискурс, представлений окремими яскравими публікаціями Юрія Бадзьо, Олександра Зинов'єва, Михайла Геллера, Петра Вайля та Олександра Геніса. За своїм змістом їхні праці були радше спробами саморефлексії та оцінки досвіду взаємодії з радянською владою. Однак влучні спостереження та припущення дисидентів руйнували монополію комуністичного режиму на оцінку феномену «*homo sovieticus*».

Власне про науковий підхід до 1991 р. можна говорити лише щодо західного академічного дискурсу. Західноєвропейські та американські дослідники цікавилися, перш за все, загальними аспектами трансформації свідомості радянських громадян в умовах комуністичної пропаганди. Завдяки їхнім працям було сформульовано ключові методологічні підходи до пояснення феномену «*homo sovieticus*», введено в обіг термін «*homo sovieticus*». Зникнення СРСР дало поштовх для становлення власних дискурсів на просторі колишнього соціалістичного табору. У центральноєвропейських країнах оцінка «*радянської людини*» базувалася на тезах про окупаційний характер радянської влади, тоталітарну систему і негативний зміст комуністичних цінностей. Російський дискурс формувался навколо дискусії критиків радянської системи та відвертих її апологетів. Науковим результатом цього протистояння став потужний блок соціологічних та соціокультурних досліджень, що інтерпретують «будівника комунізму» як окремий соціальний та культурний тип особистості доби СРСР. Український академічний дискурс звернув увагу на регіональні та соціальні версії конструювання «ідеального радянського громадянина». На відміну від російського, він практично повністю позбавлений комуністичної апологетики та стверджує примусовий характер нав'язаних КПРС цінностей.

Аналіз академічних дискурсів показує значний інтерес до феномену «*homo sovieticus*», конвертований у масиві наукових праць. Водночас на фоні великої кількості узагальнювальних досліджень привертає увагу недостатнє вивчення особливостей конструювання «*homo sovieticus*» в Україні післясталінської доби.

Неоднозначність та багатовимірність феномену «*homo sovieticus*» примушує звертатися до комплексу теоретичних підходів. Завдяки цьому стає можливим показати політичний вимір проекту «*homo sovieticus*» та роль у системі комуністичної влади (теорія тоталітаризму), реконструювати реалії матеріальної цивілізації й соціально-економічний базис формування «*homo sovieticus*» (теорія індустріального суспільства), визначити вплив радянської культури у трансляції комуністичних цінностей, її амбівалентний характер (теорія масової культури), сформулювати психологічний портрет «будівника комунізму» (теорія авторитарної особистості).

Важливим інструментом виховання «*homo sovieticus*» протягом другої половини ХХ ст. залишалася радянська школа. У її основі лежала модель взаємних поступок: претендуючи на тотальний контроль життя школярів, шкільна влада воліла не звертати увагу на певні проступки, що давало ілюзію нормального функціонування системи. Ключовим було дотримання зовнішніх норм поведінки. Молода людина мала демонструвати «*радянський спосіб життя*», водночас щира віра в комуністичні ідеали протягом 1950–1980-х рр. була бажаною, але не обов'язковою умовою. Співіснування реальної та ілюзорної систем накладало відбиток на психіку людей. Намагаючись пристосуватися жити в обох паралельних життях людина прирікала себе на роздвоєння особистості.

В УРСР, як і в інших національних периферіях «*червоної імперії*», соціальні протиріччя були ускладнені національними. Школи республіки трансливали ідеологеми «*дружби народів*», які де-факто означали поступове перетворення українців на складову «*радянського народу*». Це проявлялося в підкресленні неможливості існування українців поза союзом з росіянами, історичної приреченості на «*возз'єднання*», русифікації. Остання

вела до утвердження статусу української мови як «другорядної» за рівнем престижності, зокрема в урбанізованому середовищі Півдня та Сходу України.

Протягом «відлиги» та «застою» процес «комуністичного виховання» мав меншу результативність порівняно з періодом 1930–1940-х рр. Причиною була зневіра старшого покоління в ідеалах радянського суспільства, що мало вплив і на школу, як соціальний інститут. Прямим наслідком цього стали більш масові прояви політичного нонкомформізму та «виходу за межі» серед школярів. Такі випадки належали до компетенції КДБ УРСР, який завзято намагався представити їх як поодинокі винятки серед загалом «правильної» шкільної молоді. Архівні документи, залишені відомством, зафіксували випадки антирадянських виступів у всіх без винятків регіонах України: від Донбасу до Галичини. Спільним знаменником для них став протест школярів проти лицемірства, подвійних правил, розбіжностей між декларованими ідеалами і реальною практикою життя. Тож імплементація комуністичних цінностей навіть серед наймолодшої верстви населення не проходила безперешкодно.

Не менш пильною була увага партійних та радянських органів до виховання «будівників комунізму» серед студентів. Головними завданнями в цій сфері на рівні всього СРСР були: 1) сформувати мінімальну необхідну масу «правильних» цінностей та переконань; 2) корекція та виправлення наслідків родинного виховання, якщо воно суперечило партійному інтересу. В українських реаліях додавалося завдання денационалізації студентської молоді як найбільш придатного матеріалу для конструювання «радянського народу». Задля цього розширювалася сфера використання російської мови, яка домінувала в абсолютній більшості вишів республіки, застосовувалася практика направлення «молодих спеціалістів» до інших регіонів СРСР.

Запропонована владою модель життя для молодої людини визначала обмежений перелік можливостей для самовираження та реалізації, примітивізувала зміст поняття «студент», що природно викликало опір значної частини студентства. Він матеріалізувався у феномені «різномислення молоді», що розуміється як погляди або вчинки людей, які сприймали дійсність не цілком догматично, але водночас не формулювали ідей щодо зміни системи. На нашу думку, ця дефініція дозволяє влучно описати світовідчуття більшості молоді, уникнувши бінарного протиставлення «ідейні комуністи – дисиденти». Різномислення та інакомислення були ключовими викликами для системи конструювання «*homo sovieticus*», адже зводили нанівець результати ідеологічної обробки населення і демонстрували утопічність спроб уніфікувати суспільний простір у радянській Україні.

Іншим суспільним інститутом, що лежав у фундаменті творення «нової людини», виступали засоби масової інформації. Радянська преса була представлена в УРСР загальносоюзними, республіканськими, регіональними та низовими виданнями. Привертає увагу другорядний характер україномовної періодики, що виражалося в гіршому фінансуванні редакцій, менших накладах, вужчому тематичному спрямуванню. Це цілком вписувалося в загальний вектор конструювання «будівника комунізму» як носія радянської квазінаціональної ідентичності, побудованої на російському культурному просторі. За допомогою преси партійно-радянські структури намагалися знищити або щонайменше вихолостити історичну пам'ять населення за допомогою загальносоюзної риторики. Замість неї пропонувалися ерзац-замінники у вигляді марксистсько-ленінської ідеології, політики атеїзму, класової боротьби.

Система цензури в Україні, представлена місцевими відділеннями Головного управління по охороні військових і державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР, призводила до формування в республіці препарованого інформаційного простору. Головні тези, регулярно трансльовані системою періодики в ньому, були спрямовані на консервацію та подальше поширення образів «батьківської опіки» з боку держави,

«ворожого оточення», віри в постійне покращення життя, турботи партії про трудящих, пріоритету колективного над індивідуальним.

Технічний прогрес призвів до формування окремої сфери комунікації влади та населення, задіяної в конструюванні «комуністичного типу людини». Мова йде про радіомовлення. Однак, на відміну від періодичної преси, воно стало не просто майданчиком для трансляції радянських ідеологем, а простором конкуренції між державною машиною, радіоаматорами та зарубіжними «радіоголосами». Одночасна трансляція однакової інформації по державному радіо для всього населення республіки сприяла інтеграції жителів УРСР, хоча й у специфічних ідеологізованих формах. Станом на 1963 р. мережею радіо були охоплені всі населені пункти України. Переключення уваги партійних органів на телебачення як провідне ЗМІ залишало для радіомовлення простір для самовираження та популяризації української культури. Водночас цей фактор мав чітко виражений регіональний вимір. Якщо в Західній та Центральній Україні місцеві радіостанції надавали перевагу україномовному контенту, то в південних і східних областях домінувала російська мова. Найбільш русифікованим було радіомовлення Кримської області, де практично уникали україномовних передач. Парадокс впливу радіо на конструювання «homo sovieticus» полягав у поєднанні високого рівня довіри до трансльованої інформації як офіційної з усвідомленням різниці між реальним життям та картиною, змальованою в передачах. У народній культурі це критичне ставлення до радіо матеріалізувалося у промовистій назві «брехунець».

Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. в атмосфері лібералізації виникає явище «радіохуліганства». В його основі лежав, з одного боку, потяг молоді до самоствердження, подолання обмежень у доступі до інформації в умовах закритого суспільства, з іншого – породження руху радіоаматорства, що набув в СРСР значних масштабів у контексті військово-патріотичного виховання молоді. Аматорські передавачі нерідко використовувалися для транслювання забороненої в СРСР музики, виголошення антивладних закликів або просто з розважальною метою. Попри відсутність прямих заборон на використання любительської техніки, влада розглядала «радіохуліганство» як замах на власну інформаційну монополію, а відтак – на основи державного ладу. Наприкінці 1950-х рр. це явище особливо значне поширення отримало в Сталінській, Луганській, Запорізькій і Харківській областях, сягнувши пізніше загальноукраїнських масштабів.

Ще більшою загрозою для формування світогляду «правильної» радянської людини вбачалось пропагандистське мовлення зарубіжних радіостанцій, т.зв. «ворожих голосів». Протягом 1970–1980-х рр. на СРСР мовили 35-37 радіостанцій, найбільшими з яких були «Свобода», «Албанія», «Голос Ізраїлю», «Китай», «Вільна Європа», «Голос Америки», «Бі-Бі-Сі», «Німецька хвиля». Прослуховування зарубіжних радіостанцій руйнувало стерильний інформаційний простір комуністичної системи, стимулювало критичне мислення громадян і формувало власний порядок денний, що виходив далеко за межі радянського способу мислення. Також потужним чинником формування суспільного світогляду молоді було знайомство із зарубіжною культурою, зокрема музичними композиціями.

Від початку 1950-х рр. дедалі більшу роль у формуванні «радянської людини» відводилося телебаченню. Протягом 1951–1967 рр. українське телебачення було прямоефірним та зберігало місцевий колорит. Однією з причин «телевізійної автономії» була технічна неспроможність забезпечити ефективне поширення контенту союзних студій. Наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. відбувається різкий поворот. Студії телебачення Києва та обласних центрів починають транслювати переважно продукт студій Москви та Ленінграда, який домінував у всіх тематичних нішах, за винятком дитячих передач. Підпорядкований статус республіканського ТБ проявлявся в коротшому ефірному часі, тематичних обмеженнях, привілейованому статусі окремих союзних

передач (наприклад, «Время», яка в обов'язковому порядку транслювалася усіма без винятку телеканалами).

Телебачення як інструмент виховання «будівників комунізму» мало неоднозначний ефект. Найбільший скепсис глядачів викликали новини про успішний розвиток сільського господарства, легкої та харчової промисловостей, які різко контрастували з чергами за дефіцитними товарами. Офіційні версії зарубіжних подій мали більший вплив на аудиторію через неможливість перетнути «залізну завісу» та на власному досвіді перевірити твердження телевізійників.

Початок «перебудови» призвів до значних трансформацій у конструюванні «*homo sovieticus*» за допомогою телебачення. До нововведень додаються прямі трансляції, політичні дебати, участь громадян у дискусіях, скорочення переліку табуєваних тем, поява журналістів з власною точкою зору, посилення оперативності подання інформації, новий формат телепередач. Революційними можна назвати зняття заборони на критику союзної влади та висвітлення недоліків радянського ладу. Телебачення УРСР не було в авангарді цих процесів. Міцні позиції консервативної номенклатури в республіці не сприяли демократизації телевізійного простору. Однак, попри це, загальносоюзні тенденції знаходили свої прояви в Україні, що свідчило про кризу відтворення «радянської людини».

Третім «китом» системи конструювання «правильних людей» у СРСР були соціокультурні чинники, до яких зараховуємо мовні практики, політичні анекдоти, кіно, музику та радянську обрядовість. Варто наголосити, що їх вплив мав менш інституційовану форму порівняно з системою освіти та ЗМІ, однак був значно ширшим. Згідно з теорією масової культури, саме ці чинники формували основу світосприйняття «радянських людей».

Характерною рисою радянських мовних практик було практикування «новоязу» або «советизмів» – версії мови, створеної для ідеологічної обробки населення. За допомогою низки засобів (зокрема, евфемізми, «розщеплені» поняття, гасла, збіднення мови) відбувалося нав'язування ідеологізованого дискурсу, що робив неможливим критичну оцінку існуючого ладу. Українська версія «новоязу» вирізнялася також калькуванням, що сприяло поширенню уявлень про вторинний, другорядний характер української мови порівняно з російською та спотворювало мовні практики в суспільстві. Водночас властива «советизмам» амбівалентність – придатність до використання як у ідеологічно «вірному» значенні, так і для іронічного відображення реальної ситуації – давала простір для «мовного опору». Особливо помітним цей процес стає в добу «перебудови». Він засвідчив, що, попри проникнення «новоязу» до суспільної свідомості, партійним ідеологам не вдалося досягнути власної мети – формування людини з тоталітарною свідомістю.

Окремим різновидом спротиву спробам конструювання «радянської людини» як залежної від влади особистості став політичний анекдот. За власною специфікою він побутував як породження офіційної ідеології (адже апелював до її тез), так і спосіб опору їй (оскільки в іронічній формі піддавав сумніву «прописні істини»). Головними темами політичних анекдотів протягом 1950–1980-х рр. виступали соціалістичний лад, однопартійна система, комуністична партія і непорушність її правоти та керівної ролі, будівництво комунізму, зовнішня політика ЦК КПРС, партійна інтерпретація історичного минулого і партійний прогноз майбутнього, партійна національна політика. Якщо в офіційному дискурсі вони фігурували як істини та засади буття, то у дзеркалі політичного гумору відбивалися їх недоліки, фальш, відірваність від проблем звичайної людини. Протягом 1953–1985 рр. у центрі суспільної уваги був лише один «вождь», з яким асоціювався цілий історичний період (Ленін, Сталін, Хрущов, Брежнев). З початком «перебудови» палітра героїв для висміювання стала значно ширшою. Політичний гумор мав потужний вплив на конструювання української версії «*homo sovieticus*» і де-факто був

найбільш масовою формою опору спробам режиму змінити суспільну свідомість в Україні.

Кінематографу відводилося особливе місце серед інструментів культурного впливу на населення. Незважаючи на відмінності політичних умов, радянське кіно багато в чому наслідувало капіталістичний Голлівуд – формувало ерзац-життя для громадян, у якому реальний світ замінювали ідеалізовані герої. «Червоною ниткою» крізь нього проходила теза про невпинний прогрес (космос, цілина, герої). Перегляд фільмів, особливо в сільській місцевості, часто перетворювався в політичний акт, у якому єдналися кінопоказ та інші візуальні, комунікативні, емоційні засоби. Фільми, що потрапляли на екрани, проходили крізь фільтри партійно-радянської цензури, яка включала в себе КДБ, Головліт і облліт, обкоми і ЦК Компартії, Держкіно УРСР і Держкіно СРСР. Протягом 1950–1980-х рр. домінувала самоцензура творчих працівників, побудована на розуміннях «допустимого» в кіномистецтві. Як і у випадку з іншими різновидами мистецтва, вплив кінематографа на населення республіки був амбівалентний. З одного боку, він виступав потужним засобом трансляції комуністичних ідеологем, нав'язуючи громадянам «правильні» моделі поведінки та оцінки навколишньої дійсності. З іншого – карикатурність та штучність більшості кінопродукції в СРСР взагалі та УРСР зокрема сприяли ерозії радянських цінностей, створювали сприятливий ґрунт для більш критичних оцінок існуючого ладу. Уявлення про штучність пропонованої в радянських кінофільмах картини світу народна творчість сформулювала чіткою фразою «Як у кіно!».

В умовах тотальної ідеологізації суспільства музика не може існувати у вакуумі. У сфері музичного мистецтва можна також вести мову про амбівалентний вплив пісні на суспільну свідомість. Радянська влада намагалася використовувати музичні твори для утвердження вигідних їй цінностей. Свідченням цього є низка колискових, пройнятих комуністичними гаслами; піонерські пісні; численні марші та трудові пісні. Водночас не варто абсолютизувати ідеологічний вплив офіційно схвалених творів. Низка джерел підтверджують, що у більшості випадків вони сприймалися не буквально, а виривалися з ідеологічного контексту й інтерпретувалися під кутом радянського повсякдення.

Крім того, протягом 1950–1980-х рр. сформувалися потужні альтернативні напрямки, опозиційні до комуністичних гасел. До них належали бардівська пісня, жаргонна музика, рок-музика. Поява бардів символізувала важливий перелом у свідомості населення. Вони зверталися до слухача не як до частини знеособленої маси, колективного «Ми», а як до друга, формуючи інтимний простір, вільний від партійних гасел та закликів. Контркультуру представляв репертуар ресторанів, кафе і барів, у яких оркестри за грошову винагороду відвідувачів виконували на замовлення зарубіжну, жаргонну музику. Рок-музика виявилася найбільш сміливою в постулюванні гострих соціальних проблем, намагаючись сказати правду про себе і свій час. У творах рок-музикантів відстоювалося право на самостійність суджень, ставилися під сумнів готові рецепти зручного існування, висловлювався протест проти пристосуванства, спекуляції гаслами і прописними істинами.

Система творення «homo sovieticus» не могла оминати таку важливу складову культури, як свята й обряди. Пропонована владою модель мала на меті легітимізувати партійно-радянську систему, прибрати з історичної пам'яті пов'язані з національною ідентичністю елементи, знищити релігію як суперника. Цей процес перманентно тривав протягом всього існування СРСР. Початок дискусії про «будівника комунізму» після смерті Сталіна розпочав новий етап у формуванні радянської обрядовості.

Розробка нових радянських свят та обрядів проходила за широкого залучення громадськості: вчених, діячів культури і мистецтва, активу партійних, радянських, профспілкових, комсомольських організацій. Це мало підкреслювати «демократичний» характер нових свят, породжених ініціативою народних мас. Поширенню нових обрядів були покликані сприяти численні рекомендації, пропагандистсько-методичні кольорові

фільми, альбоми. Формується градація свят: всенародні або державні (найбільш важливі, обов'язкові до святкування, відзначалися з великим розмахом), трудові (актуальні для окремих категорій населення), календарні (пов'язані з окремими природними явищами), побутові (актуальні для окремих громадян).

В УРСР запровадження радянської обрядовості мало чітко виражену регіональну та соціальну специфіку. У Західній Україні введення нових свят і обрядів супроводжувалось спробою еkleктики новорадянських і традиційних національних елементів, на Півдні та Сході республіки населенню пропонувалася більш ідеологізована версія. Досить складно проходило поширення нової радянської святково-обрядової культури на селі. З одного боку, традиційне і консервативне сільське населення погано сприймало святкові ініціативи влади, з іншого – обмеженість ресурсів місцевої влади не давала можливості втілити її бачення в повному обсязі.

Намагання радянської влади перетворити населення на уніфіковану та ідеологічно вмотивовану масу не досягли успіху. Більшість громадян республіки використовували модель поведінки подвійної лояльності та подвійної ідентичності. У публічній сфері вони виконували роль «радянської людини», яка відкидає буржуазний світогляд та підтримує владні ініціативи. Проте у повсякденному житті, у власному приватному просторі основна маса жителів УРСР жила власними інтересами, сприймаючи «будівництво комунізму» як обов'язковий ритуал.

Найбільшого прогресу режимові вдалося досягти в ерозії національної та релігійної ідентичностей, руйнуванні цінностей самовираження й індивідуалізму. Однак створений вакуум заповнювався, перш за все, не комуністичними цінностями, як розраховували конструктори «homo sovieticus», а амбівалентною сумішшю патерналізму та споживацьких настроїв.

СПИСОК ПРАЦЬ ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Каганов Ю.О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя : Інтер-М, 2019. 432 с.

Статті, опубліковані у фахових виданнях та виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз

2. Kahanov Yu. Vision of a «New Soviet Man» in European and American historiography of the second half of the XX century. *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*. 2019. № 11. P. 202–214. DOI: 10.24919/2519-058x.11.170713 (**Web of Science**)

3. Каганов Ю. О. Теоретичні підходи і концептуалізація феномену «радянської людини». *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя. ЗНУ, 2019. Вип. 53. С. 34–41. (**Index Copernicus**)

4. Каганов Ю. О. «Діти – майбутні будівничі комунізму»: ідеологічна казуїстика шкільної освіти в Україні (1950-ті – 1991 рр.). *Грані*. 2018. Т. 21, №1. С. 63–77. (**ERIH PLUS, Index Copernicus**)

5. Каганов Ю. О. «Останкінський шприц» і український глядач: вплив телебачення на формування «радянської людини» (1950-ті – 1991). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2018. Вип. 50. С. 185–196. (**Index Copernicus**)

6. Каганов Ю. О. «Різномислення» студентів Харківського університету в 1967–1969 рр. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Історичні науки*. 2018. Т. 29(68), №1. С. 8–13. (**Index Copernicus**)

7. Каганов Ю. О. Інакомислення молоді в УРСР 1950–1970-х рр. як виклик «ідеологічній єдності» радянського суспільства. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 129. С. 50–55. **(Index Copernicus)**
8. Каганов Ю. О. Українське телебачення доби «перебудови» в умовах культурної травми радянського суспільства *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2018. Вип. 51. С. 109–119. **(Index Copernicus)**
9. Каганов Ю. О. Феномен «радянської людини» 1950–1980-х рр. в сучасній українській історіографії. *Історична пам'ять*. 2018. №2(39). С. 43–50. **(Index Copernicus)**
10. Каганов Ю. О. «Радянська людина» в історіографічному дискурсі: радянська і дисидентська версії. *Сумська старовина*. 2018. №53. С. 22–31. **(Index Copernicus)**
11. Каганов Ю. О. Кіно та програмування архетипів «радянської людини» (1953–1991): українська версія. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2018. Вип. 52. С. 98–106. **(Index Copernicus)**
12. Каганов Ю. О. Виховання «радянської людини» в Україні: КДБ проти школярів (1960–1970-ті рр.). *Схід*. 2017. №4 (150). С. 57–63. **(Index Copernicus)**
13. Каганов Ю. О. Вища школа як середовище ідеологічного виховання « нової радянської людини» в Україні (друга половина ХХ ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2017. Вип. 49. С. 21–30. **(Index Copernicus)**
14. Каганов Ю. О. Радянська преса і конструювання масової суспільної свідомості в Україні (1950–1985 рр.) *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2014. Вип. 38. С. 213–225.
15. Каганов Ю. О. «Ворожі голоси»: ідеологічне протистояння на радіохвилях у радянській Україні (друга половина ХХ ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2013. Вип. 35. С. 193–201.
16. Каганов Ю. О. «Сміх крізь сльози»: радянська Україна у дзеркалі політичного анекдоту. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2012. Вип. 34. С. 106–109.
17. Каганов Ю. О. Радянські свята та обряди у контексті ідеологічної політики в Україні другої половини ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2013. Вип. 36. С. 186–194.
18. Каганов Ю. О. Музика як ідеологічний феномен: радянський контекст і українська версія (друга половина ХХ ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2012. Вип. 33. С. 159–164.
19. Каганов Ю. О. Політичний анекдот у контексті спротиву офіційній ідеології в радянській Україні *Науковий вісник Одеського національного економічного університету. Науки: економіка, політологія, історія*. Одеса, 2012. №24 (176). С. 159–167.
20. Каганов Ю. О. Радянський мовний дискурс: політико-ідеологічні особливості та протидія. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2012. Вип. 32. С. 267–272.
21. Каганов Ю. О. Комсомол України і країн Центрально-Східної Європи в умовах кризи радянської системи. *Гілея: науковий вісник*. 2011. Вип. 50. С. 194–198.
22. Каганов Ю. О. Національна ідентичність і радянська ідеологія: проблеми теоретичної концептуалізації. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2011. Вип. 31. С. 35–41.

Публікації, які додатково відображають результати дослідження

23. Каганов Ю. О. Мова та ідеологія: радянська уніфікація VS українська ідентичність. *Молода нація*. Київ, 2015. Вип. 53. С. 90–113.
24. Каганов Ю. О. «Новояз» у контексті ідеологічної політики в Україні радянської доби. *VII Богданівські читання : матеріали Всеукр. наук. конф.* Черкаси, 2013. С. 296–300.

АНОТАЦІЯ

Каганов Ю. О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. – Монографія.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Запорізький національний університет, Чорноморський національний університет імені Петра Могили; Запоріжжя, Миколаїв, 2019.

У дослідженні вперше в українській історіографії здійснено комплексний аналіз частини комуністичного експерименту – конструювання «радянської людини» в Українській РСР у 1953–1991 рр. На основі численних архівних документів, спогадів, інтерв'ю реконструюються складові системи прищеплення цінностей «будівника комунізму»: освіта, засоби масової інформації, масова культура. Детально проаналізовано опір ідеологічній та культурній уніфікації суспільства, зокрема з боку молоді. На конкретних прикладах продемонстровано амбівалентність системи радянських цінностей, її внутрішню суперечливість. Наголошується на інерції світогляду «радянської людини» після проголошення незалежності України.

Ключові слова: «радянська людина», «homo sovieticus», ідеологія, ідентичність, суспільна свідомість

АННОТАЦИЯ

Каганов Ю. О. Конструирование «советского человека» (1953–1991): украинская версия. – Монография.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Запорожский национальный университет, Черноморский национальный университет имени Петра Могилы; Запорожье, Николаев, 2019.

В исследовании впервые в украинской историографии осуществлен комплексный анализ части коммунистического эксперимента – конструирование «советского человека» в Украинской ССР в 1953–1991 гг. На основе многочисленных архивных документов, воспоминаний, интервью реконструируются составляющие системы привития ценностей «строителя коммунизма»: образование, средства массовой информации, массовая культура. Детально проанализировано сопротивление идеологической и культурной унификации общества, в частности со стороны молодежи. На конкретных примерах продемонстрирована амбивалентность системы советских ценностей, ее внутренняя противоречивость. Делается акцент на инерции мировоззрения «советского человека» после провозглашения независимости Украины.

Ключевые слова: «советский человек», «homo sovieticus», идеология, идентичность, общественное сознание.

SUMMARY

Kahanov Yu. O. Homo Sovieticus Identity Construction (1953–1991): Case of Ukraine. – Monograph.

Dissertation for obtaining the degree of Doctor of Historical Sciences in the specialty 07.00.01 «History of Ukraine». – Zaporizhzhia National University; Petro Mohyla Black Sea National University, Zaporizhzhia, Mykolaiv, 2019.

The paper presents theoretical conceptualization of the phenomenon of «homo sovieticus» through the analysis of Soviet, dissident, Western and Central Eastern European, American, Russian and Ukrainian historiographical discourse and verification of theories of totalitarianism, industrial society, authoritarian personality and mass culture.

The research outlines the peculiarities of perception of ideological-political events in educational system through the categories of formalism, ritual, «pulling the wool over people's

eyes» and the means of representing values of double morals and loyalty.

The author substantiates the existing Soviet school model as a flexible tactical tool of achieving reciprocal compromises between abiding by «correct» code of conduct and gaining relative individual freedoms, between declared ideals and real life practices. With the reference to Ukrainian SSR KGB materials, the dissertation provides a reconstructed image of «anti-social» code of conduct of pupils and students, which involves leaflets distribution, political graffiti, anonymous mailing, performing Ukrainian songs, reading «bourgeois» literature and listening to «alien voices», public reprimand of USSR external policy, demonstrating Ukrainian national symbols, dandyism, belonging to particular religious communities (sects), public insult or damage to portraits of communist leaders, visual propaganda, establishing organizations, clubs, groups or communities unauthorized by government.

The research rebuts the distorted binary model of Ukrainian USSR society with its division of general public into proponents of the system and dissidents. Through the category “dissidence” the author consolidates the interpretation of multiple motivational stimuli of student youth: sheer belief in communist ideals and values, urge to understand the reasons behind the discrepancy between the declared and factual state of economic, political social and cultural affairs; announcing prospects of economic reforms, still restricted to the existing political model; promoting radicalistic ideas of sovereignty, overthrowing existing regime, sustained by the use of force.

The dissertation provides an all-rounded study of mechanisms, scope and characteristic features of mass media influence on constructing the archetypes of «homo sovieticus» («Soviet citizen») in Ukraine. The role of Soviet press is given particular attention in terms of engendering mass consciousness of a totalitarian type through promoting dogmatism, neutralizing the need for and abilities of critical thinking, eroding national identity. The study accentuates the consolidating role of Ukrainian radio broadcast in shaping up Ukrainian identity of the Soviet type together with integration of population from various Ukrainian regions into a single ambivalent social-political body. The author presents the in-depth understanding of such phenomena as «radio hooliganism» and «alien voices» in Ukraine in the context of state ideological failure to isolate a «Soviet citizen» from the global information space.

The suggested metaphor of the «Ostankino syringe» refers to the subordinate role of Ukrainian television and explains its importance in constructing the concept of «Soviet citizen» as a «Russian citizen». It also outlines the degree of influence of TV broadcast in shaping up ambivalent consciousness of citizens under conditions of «cultural trauma» of the «perestroika» era.

The study highlights the means of Soviet identity indoctrination, particularly through cinema, overshadowed by the struggle of principles of social realism and Ukrainian national imagery. It also provides detailed description of ideological, institutional, creative, repertoire features of the development of national cinematograph. Through historic perspective the paper demonstrates further analysis into existing Soviet language practices and «language resistance». It also broadens understanding of a Soviet political joke as a means of self-defense and everyday opposition to ideological and cultural unification of the society. The given analysis compares the common perception of Soviet music and its official-propaganda version, as well as outlines the essence of bard music and rock music as attributes of counterculture. Particular attention is dedicated to reconstructing experiments to introduce holiday and festive-ritual culture in Ukraine in the attempt to equalize Soviet vs folk, imposed vs traditional, formal vs family cultural features.

The author succeeds in ascertaining the ultimate utopian character of the fore-grounding idea together with ambivalence of the results of realizing the communist project, targeted at breeding «homo sovieticus» in Ukraine during the second half of the 20th century.

Key words: «Soviet man», «homo sovieticus», ideology, identity, collective consciousness.

Підписано до друку 03.09.2019.
Формат 60x90/16. Папір офсетний. Друк цифровий.
Гарнітура Times. Умовн.-друк. арк. 1,8. Наклад 100 прим.

Віддруковано у ПП «Брацило»
69002, м. Запоріжжя, пр. Соборний, 92/13
Тел.: (061) 787-66-77